

ОСНОВИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОБСЛУГОВУЮЧОЇ КООПЕРАЦІЇ

Навчальний посібник

За редакцією доктора економічних наук
В. В. Зіновчука

Допущено
Міністерством аграрної політики України
як навчальний посібник для студентів
вищих аграрних закладів освіти
I — IV рівнів акредитації

Київ
«Вища освіта»
2001

УДК 334.732:631.115.8(075.8)
ББК 65.321.8я73
075

*Гриф надано Міністерством
аграрної політики України
(лист № 18-2-1/192 від 22.08.2001 р.)*

Автори:

Зіновчук В. В. (Інститут аграрної економіки УААН),
Молдаван Л. В. (Інститут економіки НАН України),
Моссаковський В. Б. (Інститут аграрної економіки УААН),
Алексійчук В. М. (Інститут аграрної економіки УААН),
Андрусенко Г. О. (Харківський філіал Академії державного управління
при Президентові України),
Бакай С. С. (Полтавська державна аграрна академія),
Балановська Т. І. (Національний аграрний університет),
Борщ А. Г. (Інститут аграрної економіки УААН),
Вороновська О. В. (Таврійська державна агротехнічна академія),
Гончаренко В. В. (Полтавський університет споживчої кооперації України),
Горбанос Ф. В. (Львівський державний аграрний університет),
Добрякова С. В. (Інститут підприємництва та сучасних технологій, м. Житомир),
Завадський Й. С. (Національний аграрний університет),
Зебницький В. А. (Кримський державний агротехнічний коледж),
Кононенко Т. В. (Європейський університет фінансів, інформаційних систем,
менеджменту і бізнесу),
Лавринюк В. В. (Науково-методичний центр аграрної освіти),
Лобанов М. І. (Таврійська державна агротехнічна академія),
Малік М. Й. (Інститут аграрної економіки УААН),
Ожелевська Т. С. (Таврійська державна агротехнічна академія),
Пантелеймонович А. О. (Полтавська державна аграрна академія),
Рулєв В. А. (Таврійська державна агротехнічна академія),
Савчук В. К. (Національний аграрний університет),
Стецюк П. А. (Інститут аграрної економіки УААН),
Уланчук В. С. (Уманська державна аграрна академія),
Черевко Г. В. (Львівський державний аграрний університет),
Яворська Т. І. (Таврійська державна агротехнічна академія)

Редакційна колегія:

Зіновчук В. В. (Інститут аграрної економіки УААН),
Молдаван Л. В. (Інститут економіки НАН України),
Моссаковський В. Б. (Інститут аграрної економіки УААН),

Рецензенти:

Березівський П. С., д-р екон. наук (Львів. держ. аграрний ун-т);
Поліщук М. П., д-р екон. наук (Житомир. держ. агроєкологічний ун-т)

Основи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації:

075 Навч. посібник / В. В. Зіновчук, Л. В. Молдаван, В. Б. Моссаковський та ін.; за ред. В. В. Зіновчука. — К.: Вища освіта, 2001. — 464 с.: іл.
ISBN 966-95995-1-2

Перший в Україні навчальний посібник для студентів економічних спеціальностей вищих аграрних закладів освіти, присвячений розбудові кооперативного руху у сільському господарстві в процесі формування ринкової економічної системи в нашій країні. Висвітлено концепцію сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, її теоретичні засади та міжнародні принципи, еволюцію й сучасні тенденції розвитку на основі узагальнення закордонного та вітчизняного досвіду. Розглянуто найринтциповіші питання та особливості організаційного забезпечення, маркетингу, бухгалтерського обліку, аналізу господарської діяльності, фінансів, менеджменту.

Для студентів вищих аграрних закладів освіти I – IV рівнів акредитації. Може бути корисним для аспірантів, викладачів, науковців і практиків.

Публікується за часткової фінансової підтримки проекту ТАСІС «Сприяння розвитку сільськогосподарських кооперативних організацій в Україні».

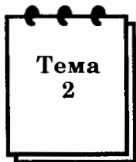
ISBN 966-95995-1-2

ББК 65.321.8я73
© «Аграрна освіта», 2001

ЗМІСТ

Передмова (В. В. Зіновчук)	3
Розділ 1. СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОБСЛУГОВУЮЧА КООПЕРАЦІЯ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ	6
<i>Тема 1. Поняття сільськогосподарської обслуговуючої кооперації (Ф. В. Горбонос, В. В. Зіновчук, Г. В. Черевко)</i>	7
1.1. Обґрунтування необхідності розвитку обслуговуючої кооперації	7
1.2. Соціально-економічна місія кооперації	8
1.3. Ідея, мета і значення кооперації	10
1.4. Міжгосподарська кооперація	13
<i>Тема 2. Кооператив — особлива форма кооперації та неприбуткової господарської діяльності (В. В. Гончаренко)</i>	16
2.1. Еволюція історичних форм кооперації та виникнення перших кооперативів	16
2.2. Кооператив як особлива організаційна форма взаємодопомоги	27
2.3. Кооперативні принципи — основа неприбуткового механізму діяльності та ознака справжніх кооперативів	31
2.4. Види кооперативів та їх класифікація	43
<i>Тема 3. Зарубіжні теорії кооперації та кооперативна доктрина (Т. С. Ожелевська)</i>	40
3.1. Доктрина як спосіб визначення специфіки кооперативу	40
3.2. Специфіка кооперативу за визначенням економічних теорій	40
3.3. Оптимуми кооперативу за мікроекономічним аналізом	51
3.4. Специфіка кооперативу в «теорії агенції» Ж. Дезе	55
<i>Тема 4. Досвід розвитку сільськогосподарської кооперації в зарубіж- них країнах (В. В. Зіновчук)</i>	59
4.1. Генезис та еволюція сільськогосподарської кооперації	59
4.2. Сільськогосподарські кооперативи в сучасному агробізнесі	65
<i>Тема 5. Ретроспектива українського кооперативного руху (А. О. Пантелеймонович)</i>	80
5.1. Сільськогосподарські асоціації і товариства — перші сільськогос- подарські обслуговуючі кооперативи України	80
5.2. Ощадно-позичкові та кредитні товариства	92
5.3. Сільські споживчі товариства	99
<i>Тема 6. Перспективи формування кооперативного руху в сільському господарстві України (В. В. Зіновчук, В. В. Лавринович, М. Й. Малік)</i>	102
Розділ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ, СТВОРЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ОБСЛУГОВУЮЧИХ КООПЕРАТИВІВ	108
<i>Тема 7. Мотиви створення кооперативних формувань (Л. В. Молдаван)</i>	108
<i>Тема 8. Методологічні та методичні основи формування організа- ційних систем кооперативів (С. С. Бакай, Л. В. Молдаван)</i>	118
8.1. Особливості обслуговуючого кооперативу як організаційної системи	118
8.2. Методологічні та методичні підходи до проектування організацій- них систем	131
8.3. Проектування обслуговуючих кооперативів	140

<i>Тема 9. Організаційно-економічні основи створення кооперативу (Л. В. Молдаван)</i>	131
9.1. Ініціювання створення кооперативу	131
9.2. Виявлення економічної проблеми та вибір виду діяльності, що ко- оперується, як основа планування організації кооперативу	135
9.3. Базовий бізнес-план як стратегія створення кооперативу	138
9.4. Обґрунтування джерел формування базового капіталу для ство- рення кооперативу	141
<i>Тема 10. Заснування кооперативу (Л. В. Молдаван)</i>	147
10.1. Підготовка установчих документів	147
10.2. Підготовка і проведення установчих зборів	153
10.3. Державна реєстрація	154
<i>Тема 11. Організація функціонування кооперативу (Л. В. Молдаван)</i>	156
11.1. Формування адміністрації та визначення її функцій	156
11.2. Розробка організаційної структури кооперативу	158
11.3. Організація внутрішньої господарської діяльності	162
11.4. Джерела та форми поповнення капіталу в процесі функціонуван- ня кооперативу	164
<i>Тема 12. Особливості організації та функціонування окремих видів обслуговуючих кооперативів (М. І. Лобанов, Л. В. Молдаван)</i>	167
12.1. Організація постачальницько-збутових кооперативів	167
12.2. Організація кооперативів із спільного використання техніки	171
12.3. Особливості організації багатофункціональних кооперативів	176
<i>Тема 13. Кредитні кооперативні формування у сільському господар- стві (В. В. Гончаренко)</i>	183
13.1. «Сільські каси» Ф. Райфайзена — класична модель сільського кредитного кооперативу	183
13.2. Основні моделі кооперативної системи сільського кредитування	188
13.3. Основи організації кредитних спілок як форми кооперативного кредитування	193
<i>Тема 14. Інформаційно-консультативне забезпечення створення і функціонування кооперативів (М. І. Лобанов)</i>	200
14.1. Роль інформаційно-консультативних служб у створенні і розвитку кооперативів	200
14.2. Організаційні форми інформаційно-консультативних служб	202
Розділ 3. ОСНОВИ КООПЕРАТИВНОГО МАРКЕТИНГУ	206
<i>Тема 15. Сутність та зміст маркетингу (Г. О. Андрусенко)</i>	207
15.1. Поняття і система елементів маркетингу	207
15.2. Маркетинг у сільському господарстві	209
15.3. Маркетинг в обслуговуючих сільськогосподарських кооперативах	212
<i>Тема 16. Комплексне дослідження ринку (Г. О. Андрусенко)</i>	215
16.1. Етапи маркетингової діяльності на рівні сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу	215
16.2. Характеристика основних типів ринків, що визначають можливо- сті дії обслуговуючого кооперативу	218
16.3. Мета, процедура та напрямки комплексного дослідження ринку	220
16.4. Заходи цільового маркетингу	223
<i>Тема 17. Стратегія кооперативного маркетингу (Г. О. Андрусенко)</i>	227
17.1. Сутність і склад маркетингового середовища і його особливості для кооперативів	227
17.2. Основні види маркетингових стратегій та їх втілення в кооперативах	232
17.3. Методика розробки маркетингової стратегії кооперативу	235
<i>Тема 18. Маркетингова товарна політика в обслуговуючих коопера- тивах (Г. І. Яворська)</i>	238
18.1. Суть маркетингової товарної політики в сільськогосподарських кооперативах	238
18.2. Інноваційна політика	239
18.3. Асортиментна політика	242

ТЕМА 2 КООПЕРАТИВ — ОСОБЛИВА ФОРМА КООПЕРАЦІЇ ТА НЕПРИБУТКОВОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ФОРМ КООПЕРАЦІЇ ТА ВИНИКНЕННЯ ПЕРШИХ КООПЕРАТИВІВ

Поняття кооперації є одним з фундаментальних понять у світовій економічній науці. Водночас кооперація залишається складним та малодослідженим явищем. Цьому є багато причин, але найголовніша з них — *термінологічна*. Це запозичене іноземне слово та створювані в комбінації з ним словосполучення і похідні слова впродовж тривалого часу досить вільно вживались для означення найрізноманітніших явищ і процесів, зовні подібних за змістом, але принципово відмінних за природою, формою та механізмами реалізації. Прикладами можуть бути широко вживані терміни «виробнича кооперація», «кооперація виробництва», «кооперація виробників», «кооперування», «кооперативні форми господарювання», «кооперативні відносини», «міжгосподарська кооперація», «споживча кооперація», «кооперативні принципи», «принципи кооперування», «кооперативна організація», «горизонтальна та вертикальна кооперація», «кооперативне законодавство», «регулювання коопераційних процесів», «кредитна кооперація», «кооперація у фінансово-кредитній сфері», «сільськогосподарська кооперація», «кооперація в сільському господарстві», «обслуговуюча кооперація», «кооперативні процеси», «міжнародна кооперація», «національна (наприклад, українська) кооперація», «міжгалузєва кооперація», «кооперативне підприємство», «кооперація праці», «кооперативний рух», «кооперативні (коопераційні) зв'язки», «кооперативне формування», «кооперативна політика», «система кооперації», «чинники кооперації», «суб'єкти (об'єкти) кооперації», «кооперативна діяльність», «учасники кооперації», «колгоспно-кооперативна власність» тощо.

Таке «різноманіття» не тільки створює плутанину, а й часто веде до підміни окремих понять, що, в свою чергу, призводить до їх неправильного розуміння, а іноді й дискредитації. У зв'язку з цим питання термінології, а також методології дослідження кооперативної проблематики є надзвичайно важливими, на що звертають увагу окремі автори¹.

¹ Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. Форми економічної самопомогі сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика). — К.: Глобус, 1998. — С. 12 – 119; Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. — К.: Логос, 1999. — С. 24 – 58.

Слово «кооперація» (від лат. *cooperatio*) дослівно перекладається як «співпраця» і традиційно вживається у двох значеннях. У першому, широкому, значенні цей термін використовують, коли йдеться про *кооперацію як процес*, незалежно від конкретних організаційних форм його здійснення. У цьому разі під ним розуміють: *спільні (сплановані та скоординовані) дії* (свідомі чи несвідомі), *добровільні чи примусові окремих суб'єктів* (вільних чи залежних) *на основі об'єднання ресурсів* (трудових, матеріальних, інтелектуальних; власних чи залучених) *для досягнення певного ефекту* (економічного, соціального, психологічного чи будь-якого іншого) *для себе та/чи інших осіб* (учасників процесу або третіх осіб). У цьому значенні слово «кооперація» вживають для означення процесу співпраці між окремими суб'єктами — міжгосподарська кооперація, кооперація праці, міжнародна кооперація, міжгалузєва кооперація, горизонтальна та вертикальна кооперації. Окремі похідні слова та словосполучення також належать до цього значення — кооперування виробництва, кооперативні зв'язки тощо.

У другому, зовсім іншому, значенні слово «кооперація» вживають, коли йдеться про *кооперацію як конкретну форму* здійснення процесу співпраці. В цьому разі даний термін застосовують для позначення *сукупності кооперативів — специфічної організаційно-правової форми кооперації, що виникла на певному етапі суспільного розвитку*. Стосовно кредитної, споживчої, сільськогосподарської, житлової та інших видів кооперації мається на увазі сукупність кооперативів відповідного виду. Таке саме значення мають і словосполучення, у складі яких прикметник «кооперативний» у різних варіантах — кооперативний рух, кооперативна ідея, кооперативне право, кооперативна власність, кооперативна політика, кооперативна система, кооперативна організація тощо.

Таким чином, термін «кооперація» застосовують для означення як самого процесу співпраці окремих суб'єктів, так і сукупності конкретних організаційно-правових форм такої співпраці, що мають назву «кооперативи».

Очевидно, що ці два значення терміна «кооперація» досить тісно взаємопов'язані. Будь-який кооператив ґрунтується на кооперації, а кооперація виявляється через конкретну форму — кооператив. При цьому слід зазначити, що *кооператив — лише одна з багатьох організаційних форм кооперації*. Кооперація як процес виявляється в найрізноманітніших організаційних формах, природа яких залежить від існуючих суспільних відносин.

Для розуміння сутності та природи кооперації як співпраці людей її необхідно розглядати з двох точок зору — загальної та конкретно-історичної. **Загальна сторона кооперації** — це її внутрішня економічна сутність, яка існує і виявляється незалежно від

Переваги кооперації в сфері виробництва

конкретних умов, форм, ступеня розвитку суспільства та інших чинників. **Конкретно-історична сторона** — це організаційні форми виявлення кооперації в різних соціально-економічних та історичних умовах. Загальна сторона кооперації (процес співпраці) завжди знаходила свій вияв у певних конкретно-історичних формах.

Загальну сторону кооперації досліджувало багато вчених-економістів. Це питання глибоко розкрито К. Марксом в «Економічних рукописах 1861–1863 років» та першому томі «Капіталу», де він виділяє *просту кооперацію*, за якої працівники для досягнення поставленої мети виконують однакові або однорідні операції, та *складну кооперацію*, за якої має місце розподіл праці, коли кожен незалежно виконує свою ділянку роботи, але весь процес спрямований на досягнення спільного результату.

Внаслідок кооперації та сама кількість працівників може виробити за той самий час значно більше, ніж вони зробили б, якби працювали поодиноці. Завдяки кооперації може бути зроблена така робота, яка не могла б бути виконаною окремими працівниками. Таким чином, об'єднання людей, їх кооперація в процесі виробництва дає змогу, з одного боку, підвищувати продуктивність індивідуальної праці, з другого — скорочувати витрати часу та коштів, з третього — «досягати неможливого» для окремих суб'єктів.

Співпраця багатьох людей, їхня кооперація мають ряд переваг порівняно з індивідуальними діями такої ж кількості працівників (табл. 1.1). Наведені в таблиці переваги спільної діяльності людей, їх кооперації порівняно з індивідуальними діями такої самої кількості окремих осіб, стосуються безпосередньо трудової діяльності в процесі виробництва. Однак у сфері товарно-грошового обігу кооперація забезпечує отримання додаткових переваг (табл. 1.2). У цій сфері кооперація дає змогу значно скоротити витрати за рахунок концентрування коштів та уникнення необхідності користування послугами різноманітних посередників.

Отже, за умов спільних дій людей, їх кооперації математичний принцип, згідно з яким «ціле дорівнює сумі його частин», часто не справджується. Результати спільних дій людей, як правило, перевищують суму можливостей кожного з них. Тому *кооперацію можна вважати самостійною продуктивною силою*, що дає змогу досягти результату, який не може бути отриманий у разі розрізаних дій окремих осіб. Ця закладена в кооперації продуктивна сила виникає з самого об'єднання і дає змогу підвищувати продуктивність праці та скорочувати витрати для осіб, які об'єдналися, і досягати неможливого для окремого індивіда.

Перевага	Чинники та результати кооперації
Збільшення можливостей	<ol style="list-style-type: none"> Збільшується механічна сила праці. Існує багато операцій, які є настільки простими, що їх неможливо розділити на частини, і вони не можуть бути виконані без кооперації багатьох робочих рук. Наприклад, підняття важких предметів або будь-яка інша фізична робота, що може бути виконана лише певною кількістю людей, які фізично допомагають один одному в той самий час у тій самій роботі Розширюється просторова сфера праці. Існують певні види робіт, коли саме розташування предметів в просторі потребує об'єднання певної кількості людей для досягнення поставленої мети (будівництво шляхів, перенесення легких, але великого розміру предметів та ін.) У критичний момент мобілізується необхідна кількість робочої сили для виконання окремих робіт (збір урожаю та ін.) у встановлений термін. Одна людина не може працювати більше можливого робочого дня, навіть якщо він становитиме 24 години на добу. Проте, якщо одночасно 100 працівників виконуватимуть цю роботу, то за добу вони зроблять у 100 разів більше, ніж одна людина
Зменшення витрат часу	<ol style="list-style-type: none"> Підвищується продуктивність праці за рахунок змагання та напруження життєвої енергії працівників. Емоційний контакт працівників збуджує їх життєву енергію, яка підвищує індивідуальну продуктивність праці. При цьому, як зазначав К. Маркс, 12 працівників протягом одного спільного робочого дня в 144 години вироблять набагато більше продукції, ніж 12 окремих працівників, які працюють по 12 годин кожен, або один працівник протягом 12 робочих днів по 12 годин Підвищується продуктивність праці за рахунок того, що подібні операції виконуються безперервно та одночасно. Одночасна робота людей, об'єднаних в ланцюг для передачі предметів, дає змогу скоротити непродуктивну частину робочого часу, яка окремо працюючими робітниками витрачалась на повернення за предметами, котрі необхідно було перенести. Той самий ефект досягається, коли однакова робота виконується одночасно (наприклад, будинок будується з чотирьох сторін) Підвищується продуктивність праці за рахунок того, що різні операції виконуються одночасно. В результаті розподілу праці кожна людина спеціалізується на виконанні окремої операції, створюючи умови для виконання іншим працівником своєї частини спільної роботи. При цьому здійснюється безперервний технологічний процес
Зменшення витрат коштів	<ol style="list-style-type: none"> Досягається економія засобів виробництва завдяки їх спільному використанню. Кожному працівникові для виконання роботи необхідний певний набір засобів виробництва. Окремі з цих засобів не можуть бути використані з максимальною ефективністю через недостатнє завантаження. Об'єднання дає змогу працівникам користуватися спільними засобами одночасно (наприклад, будівлі, споруди) або по черзі (наприклад, машини, устаткування та ін.)

Переваги кооперації в сфері товарно-грошового обігу

Таблиця 1.2

Перевага	Чинники та результати кооперації
Збільшення можливостей	1. В об'єднаних підприємств або споживачів з'являється можливість концентрування грошових коштів для оптових закупівель необхідних товарів. При цьому вони отримують певний зиск у вигляді різниці між оптовою та роздрібною ціною або ціною великої та дрібної партії товару
Зменшення витрат часу	2. За рахунок об'єднання коштів з'являється можливість придбання дорогих засобів виробництва для їх подальшого спільного використання 3. У разі об'єднання скорочуються витрати, пов'язані з пошуком, доставкою, зберіганням, страхуванням, рекламуванням, збутом товару.
Зменшення витрат коштів	4. Об'єднання дає змогу концентрувати кошти для взаємного кредитування і тим самим уникати послуг фінансових посередників і пов'язаних з цим витрат 5. Об'єднані виробники, як і об'єднані споживачі, виступають значно вагомішою економічною силою на ринку, з якою інші суб'єкти цього ринку не можуть не рахуватись 6. Співпраця виробників і споживачів дозволяє уникнути послуг різноманітних торгових посередників. При цьому виробники можуть отримати більше коштів за свої товари, а споживачі — товари за нижчими цінами

Продуктивна сила, закладена в кооперації, становить її загальну економічну сторону. Ця загальна сторона виявляється через конкретно-історичні організаційні форми кооперації людей. В своїй найпростішій формі (як взаємодія багатьох людей для досягнення певної спільної мети) кооперація є загальною формою, що існує в будь-якій суспільно-економічній формації, за будь-якого способу виробництва.

У своєму еволюційному розвитку кооперація пройшла низку стадій — від найпростіших, стихійних форм співпраці в первісному суспільстві до досить складних і розвинених форм міжрегіональної та міжнародної кооперації в сучасному техногенному суспільстві. Почуття безпорадної самотності та усвідомлення колосальної сили співпраці проходять червоною ниткою через всю історію людства. Що складнішими ставали економічні відносини наступних суспільно-економічних формацій, то різноманітнішими і досконалішими були властиві їм форми кооперації.

У первісному суспільстві кооперація була природною формою життя людей. Спільні полювання, захист від хижаків, будівництво житла — це перші примітивні форми кооперації. За надзвичайно низького рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин первісного суспільства чинниками, які компенсували природну слабкість людей, були, по-перше, знаряддя праці, по-друге — коопера-

ція людей, їх об'єднання в межах роду, племені чи общини. В умовах низького рівня розвитку засобів виробництва, примітивних знарядь праці кооперація була єдиною можливістю для виживання та виконання багатьох робіт.

Головними конкретно-історичними організаційними формами первісної кооперації були три типи общин, що послідовно змінювали одна одну: родова (матріархат і патріархат), домашня (багатородина) і сусідська (територіальна), які детально описані К. Марксом у «Формах, предшествующих капиталистическому обществу» та Ф. Енгельсом у праці «Происхождение семьи, частной собственности и государства». Кооперація в первісному суспільстві ґрунтувалась на колективній (знеособленій) власності, відносинах рівноправ'я та взаємодопомоги. Вона була добровільною в умовах необхідності боротьби за виживання.

У період рабовласництва сталась перша зміна суті, місця та ролі кооперації в сукупності суспільних відносин. З переходом до рабовласницького способу виробництва кооперація втратила риси вільного трудового об'єднання і перетворилась на засіб експлуатації чужої праці. Вона набуває нових форм, що ґрунтуються на приватній власності та неекономічному примусі до праці (примусовому кооперуванню). Панівні відносини рабства впровадили у виробництво технічно найдосконалішу «машину», яку на той час можна було винайти — кооперацію рабів.

Економічна основа античного світу мала два періоди — період, коли в соціальной структурі суспільства панівне місце належало вільним землеробам, а рабовласництво ще не стало економічною основою суспільства, і період безпосереднього античного рабовласництва. Першому періоду відповідали, головним чином, сусідська та міжобщинна кооперації, другому — власне кооперація рабів, яка ґрунтувалась на приватному полісному володінні рабами. В античні часи на відміну від первісного суспільства кооперація вже не була домінуючою формою праці, вона застосовувалась спорадично і умовою її було особисте панування однієї людини над іншою.

З переходом до феодалізму змінились організаційні форми кооперації, але не зазнала змін природа цих форм. Основою кооперації так само залишались приватна власність одних людей та юридична залежність інших. Ці два чинники творили передумови для примусового кооперування. Господарський устрій феодалізму був пристосований до малорозвиненої техніки та обмеженого торговельного обороту. В цих умовах набуло розповсюдження міське ремесло. Ремісники були об'єднані в цехи та гільдії, що були особливими формами кооперації, яка ґрунтувалась на економічній та юридичній залежності. Кооперація селян-кріпаків також характеризувалась їх юридичною залежністю і байдужістю до спільної праці на землевласника.

З переходом до капіталізму відбулись певні соціальні зміни в суспільстві. Характерною була поява юридично вільного робітничого класу, який став соціальною базою капіталістичної кооперації. Сама ж кооперація набула нових складніших організаційно-правових форм — мануфактури та фабрики. Базою цих форм кооперації були капітал невеликої кількості багатих людей та відсутність засобів для існування широких верств населення. Хоч форми кооперації й змінилися, залишилась незмінною її основа — приватна власність та примушування до праці. Проте на цей час юридичний примус змінився економічним.

Таким чином, в процесі розвитку продуктивних сил відбувалась еволюція кооперації. Держава, рабовласники, феодалі, капіталісти та інші власники засобів виробництва використовували кооперацію в своїх цілях, які не мали нічого спільного з цілями кооперованих осіб.

Переважає більшість форм кооперації у період рабовласництва, феодалізму, раннього капіталізму ґрунтувалась на приватній власності одних осіб та юридичному і (або) економічному примусі до спільної колективної праці (примусовому кооперуванні) інших (табл. 1.3).

Загальна характеристика ранніх форм кооперації

Таблиця 1.3

Спосіб виробництва	Панівна форма власності	Спосіб кооперування	Коротка характеристика та ознаки форм кооперації
Первісно-общинний	Колективна	Добровільний	Головні форми кооперації: родова, домашня, сусідська общини. В основі цих форм — колективна власність, спільність трудової діяльності, відносини взаємодопомоги. Кооперація добровільна на рівні боротьби за виживання
Рабовласницький	Приватна	Жорстко-примусовий	Кооперація втратила риси вільної трудової асоціації та перетворилась на форму експлуатування чужої праці. Вона набуває нових форм, які ґрунтуються на приватній власності на засоби виробництва і самих працівників та примусовому кооперуванні
Феодальний	Та сама	Примусовий	Приватна власність та примусова праця залишаються основою кооперації. Змінюються лише її організаційні форми. Основні форми: цехи ремісників, землеробська кооперація, гільдії купців
Ранній капіталізм (первинна стадія накопичення капіталу)	» »	Такий самий	В основі кооперації — приватна власність капіталіста та праця вільних найманих працівників, які продають свою робочу силу. Юридичний примус до праці змінюється на економічний. Основні форми — мануфактура і фабрика

Протягом багатьох століть приватна власність та примус до праці, що ґрунтувався на ній, були причиною гноблення та злиденного становища широких верств населення. Раби, а пізніше селяни й ремісники, мріяли про краще життя, пов'язуючи свої надії на краще майбутнє з ідеальною організацією людського суспільства, де пануватимуть справедливість, співробітництво, взаємодопомога. Логіка історичного розвитку кооперації праці в антагоністичних суспільно-економічних формаціях невпинно підводила до висновку про необхідність заміни базованих на класовому антагонізмі форм кооперації на нові, прогресивніші. Думка про принципово нову форму кооперації, в основі якої були б колективна власність, добровільна праця, взаємодопомога, гуманні, моральні відносини між людьми, протягом усієї історії людства інтуїтивно була притаманна знедоленим верствам населення.

Спочатку на розвиток кооперації істотно впливали релігійно-етичні вчення. Пізніше, в епоху Відродження, Т. Мор і Т. Кампанелла, а згодом Р. Оуен, Ш. Фур'є та багато інших мислителів у Західній Європі та інших країнах почали обґрунтовувати думку про необхідність соціальної перебудови суспільства. Намагаючись розібратися в закономірностях суспільного життя, відштовхуючись від знань, накопичених людством, спираючись на уявлення та мрії народних мас, основоположники утопічного соціалізму запропонували ідею принципово нової форми кооперації, яка ґрунтувалась б на колективній власності та добровільній праці об'єднаних працівників, моральних, гуманних відносинах між людьми.

Виникнення кооперативних організацій нерозривно пов'язане з суспільно-етичним вченням і практичною діяльністю соціалістів-утопістів — Ш. Фур'є у Франції та англійського соціального реформатора Р. Оуена, який у 20-х роках XIX ст. висунув гасло: «У єдності — сила». У виступах Р. Оуена слово «кооперація» вперше пролунало в тому значенні, в якому його вживають нині. Завдяки своїй невтомній агітації він привернув увагу до ідеї кооперації та висунув гасло, зрозуміле навіть самим відсталим робітникам: «*competition*» (конкуренцію) необхідно замінити «*cooperation*» (співпрацею).

Вважаючи, що для подолання всіх негативних наслідків капіталізму найкраще пристосованою є «система суспільної кооперації», Р. Оуен на власні кошти почав створювати в Англії, Шотландії та США виробничо-споживчі общини, в яких відносини будувалися на гуманних засадах справедливості, рівноправ'я, колективної власності, спільної праці всіх членів.

І хоча сучасні кооперативи мало схожі на ті соціалістичні общини, які пропагував Р. Оуен, між ними є безсумнівний історичний зв'язок. Тому Р. Оуена справедливо вважають «батьком» кооперативного руху. Не можна не погодитись з думкою багатьох дослідників кооперації, що *відмінність кооперативу від інших організацій*

полягає в тому, що його господарська діяльність підпорядкована етичним ідеалам. Без цієї відмінності кооперативний рух не має сенсу.

У період, коли Р. Оуен розпочав пропаганду своїх поглядів та здійснив перші спроби їх практичної реалізації, кооперативів як форми господарської організації ще не було. Вони з'явилися пізніше і стали непередбачуваним наслідком втілення в життя соціалістичних ідей та планів великого реформатора. Особливості цього процесу детально описані М. Туган-Барановським у фундаментальній праці «Социальные основы кооперации» та іншими дослідниками. Загальна ж логіка виникнення перших кооперативів була такою.

У 1821 р. прибічники Р. Оуена створили в Лондоні «Кооперативне економічне товариство», метою якого було «заснування поселення на засадах єдності та взаємної кооперації, в якому об'єднувалися б землеробство, промисловість і торгівля. Товариство придбало кілька будинків, в яких його члени могли б разом жити і працювати, але невдовзі розпалось. У тому ж 1821 р. в Единбурзі заможні послідовники Р. Оуена створили «Практичне товариство» з метою облаштування соціалістичної общини в передмісті Глазго. В 1824 р. Р. Оуен вирушив до Америки, де на власні кошти заснував соціалістичну общину «Нова Гармонія». В ці ж роки у передмісті Лондона і в інших частинах Англії за підтримки багатих послідовників Оуена створюються товариства для влаштування кооперативних поселень. У 1826 р. у Дубліні було створено кооперативне поселення, а в 1827 р. виникла Доулендс-Девонська община такого самого типу і багато інших.

Кооперативні (соціалістичні) общини Р. Оуена стали першою спробою втілення в життя в умовах капіталістичного ладу принципово нової історичної форми кооперації, що базувалася на колективній власності, спільній праці, вільному об'єднанні, демократичному самоуправлінні, етичних відносинах між людьми. І хоча ці общини були слабкими, функціонували недовго і швидко розпадались, вони переконливо продемонстрували, що можна обійтися без хазяїв та експлуатації.

Незважаючи на незначний успіх практичного втілення, ідеї Р. Оуена набули значного поширення серед простого народу. Після невдачі експериментів зі створення кооперативних общин серед послідовників Р. Оуена починає поширюватись думка, що на допомогу багатих людей розраховувати не варто і що робітники можуть допомогти собі лише власними силами. Община має бути побудованою на кошти тих осіб, які в ній житимуть і працюватимуть. Для цього потенційним членам общини потрібно регулярно робити внески до колективної каси, збираючи кошти для створення поселення. Оскільки більшість послідовників Оуена належала до числа небагатих людей, то в міру поширення його ідей серед широких народних мас

конкретною метою оуенівського руху стає не побудова общин, а пошук механізмів накопичення коштів для їх створення.

У 1826 р. виникло «Товариство фонду кооперативної общини», яке вирішило зібрати необхідні кошти за рахунок продажу своїм членам різноманітних продуктів і товарів, вироблених членами товариства. Згодом членам товариства почати продавати інші товари, незалежно від того, ким вони були вироблені. Різницю між закупівельною та продажною ціною товарів спрямовували у фонд для створення общини.

У 1827 р. виникло «Товариство спільного збуту», члени якого збиралися один раз на місяць та продавали один одному закуплені в індивідуальному порядку товари. У загальний фонд спрямовувалося 10 % від продажної ціни. Цей фонд розподілявся порівну між усіма членами товариства та зберігався в кожного з них, щоб у майбутньому надійти на облаштування кооперативної общини. Справи пішли добре, але товариство проіснувало не більше року через несприятливі зовнішні чинники.

У 1828 р. було засновано «Брайтонську асоціацію кооперативного дружнього фонду», яка мала на меті: сформувати за рахунок невеликих тижневих внесків членів фонд, за допомогою якого згодом вони могли б створити кооперативну общину; поширювати знання кооперативної системи. Невдовзі за пропозицією членів асоціація почала здійснювати такі операції: закупівлю за оптовими цінами товарів; продаж товарів членам асоціації з відповідним прибутком; продаж продуктів праці членів товариства. Прибуток від діяльності спрямовувався у фонд створення кооперативної общини. Через певний час товариство змогло придбати невелику ділянку землі, на якій облаштувало сад і город.

Одним із засновників Брайтонського товариства був У. Кінг, якого вважають першим теоретиком кооперативного руху в сучасному розумінні цього слова. Маючи чудову освіту (Вестмінстерська школа, Оксфордський та Кембриджський університети), У. Кінг розробив цілісну систему кооперативної самопомогі трудящих, яку виклав у 28 номерах журналу «Кооператор», котрий він видавав щомісяця з травня 1828 р. по серпень 1830 р.

Брайтонське кооперативне товариство мало відносний успіх і стало взірцем для інших. У 1828 р. таких товариств в Англії було 4, до 1830 р. їх стало понад 300, а в 1832 р. — вже близько 500. Ці організації по праву можна вважати першими споживчими, закупівельними та збутовими кооперативами, які виникли під впливом ідей Р. Оуена. Більше того, на думку М. І. Туган-Барановського «Оуен не міг вбачати в них своїх ідейних дітищ. Вони виникли внаслідок прагнення до комуністичного ідеалу, але нічого комуністичного в собі не мали». Проте ці кооперативні товариства *довели можли-*

вість існування принципово нової форми кооперації, що ґрунтувалась на колективній власності, демократичних засадах і моральних взаємовідносинах між людьми. Вони заклали підвалини світового кооперативного руху — руху самопомоги, самозабезпечення та економічного самозахисту широких верств населення на основі взаємодопомоги. Ідеї Р. Оуена були тим насінням, з якого виростили кооперативні організації. І це правильно не тільки з точки зору історичної логіки. Підтвердженням є сама внутрішня природа кооперативів, які створювались людьми з метою організації самопомоги шляхом взаємодопомоги на гуманних, демократичних засадах. І кооперативна ідея, що виникла як реакція на важке життя широких верств простого народу, отримала цей розвиток.

У 1844 р. 28 робітників англійського містечка Рочдель створили споживчий кооператив, в якому було враховано сильні та слабкі сторони діяльності перших кооперативів. Поєднання окремих принципів, що застосовувались у діяльності кооперативів-попередників, дало змогу рочдельцям виробити комплекс економічних, організаційних і соціальних засад діяльності кооперативу, які забезпечували йому надійність сталого економічного розвитку. Досвід Рочдельського споживчого кооперативу швидко поширився з Англії в інші країни Європи. Запропоновані рочдельцями принципи адаптовувались до потреб широких народних мас, створюючи основу господарського механізму діяльності інших видів кооперативів — кредитних, сільськогосподарських, житлових тощо. Так було започатковано масовий кооперативний рух.

У Франції послідовники Ш. Фур'є Ф. Бюше та Л. Блан ініціювали створення перших кооперативів серед ремісників. У Німеччині Г. Шульце-Деліч сприяв створенню закупівельних та кредитних кооперативів у містах, а представник школи християнського соціалізму Ф. Райфайзен ініціював створення сільських кредитних, закупівельних та збутових кооперативів. Кооперативна ідея була підтримана широкими верствами населення, і кооперативи різних видів почали масово виникати у багатьох європейських країнах.

Отже, всі основні види кооперативів виникли під впливом соціально-етичних ідей і були принципово новою формою кооперації в капіталістичному суспільстві. Вона істотно відрізнялася від капіталістичних форм, бо була побудована на колективній власності, добровільному об'єднанні, демократичному самоврядуванні, етичних взаєминах між об'єднаними людьми.

2.2. КООПЕРАТИВ ЯК ОСОБЛИВА ОРГАНІЗАЦІЙНА ФОРМА ВЗАЄМОДОПОМОГИ

Видатний український теоретик кооперації минулого М. Туган-Барановський зазначав, що «кооператив — підприємство некапіталістичного типу. І хоча зовні кооператив подібний до капіталістичного підприємства, під цією зовнішньою оболонкою криється зовсім інший зміст. Якщо тіло кооперативу утворене капіталізмом, то його душа надихнута кооперативним ідеалом». Кооперативом вдалося перенести моральні та етичні цінності утопічного соціалізму на економічні відносини і поєднати гуманні ідеї справедливості, рівноправ'я та взаємодопомоги з ефективним механізмом господарської діяльності в умовах ринкової конкуренції. В цьому принципова відмінність кооперативу від інших форм господарювання.

Щоб пересвідчитись у справедливості цього твердження, розглянемо деякі визначення кооперативу, які давались у минулому окремими дослідниками кооперації.

У. Кінг вважав, що кооператив ставить за мету надання людям можливості уникати незручностей і проблем, які в них виникають, коли вони діють поодиночці, а також досягти вигод, яких вони інакше б не мали.

Ф. Штаудінгер визначив кооператив як об'єднання людей з вільним доступом членів, що ґрунтується на рівноправ'ї та однакової відповідальності осіб, створене для ведення спільним коштом господарського підприємства, яке має приносити його членам вигоду не пропорційно частці внесеного капіталу, а відповідно до того, якою мірою член товариства скористався його послугами.

Г. Ліфман зазначав, що кооперативи — це господарства, метою яких є сприяння або доповнення домашнього чи промислового господарства своїх членів шляхом спільного ведення справи.

Д. Холіоук наголошував, що істинною, чистою і повною кооперативною асоціацією буде та, яка ставить капітал у становище наймита, найманого робітника, зводить винагороду за користування капіталом до домовленого рівня, до фіксованого відсотка і не залишає йому (капіталові) ніякої участі в прибутках, що мають розподілятися між учасниками кооперативного підприємства, працівниками і клієнтами пропорційно заробітній платі та отриманим послугам кожного з них.

Г. Крюгер вважав, що кооперативом є об'єднання людей (на противагу об'єднанню капіталів) для досягнення спільної мети.

Ш. Жід зазначав, що кооперативна асоціація на відміну від капіталістичного товариства має ту істотну властивість, що вона піклується про задоволення потреб своїх членів, а не про отримання прибутку.

В. Пекарський зауважував, що кооператив — це співтовариство, яке має на меті взаємодопомогу, просвітню та культурну діяльність і не видає учасникам підприємницького прибутку в жодному вигляді.

А. Анциферов підкреслював, що кооператив є вільним об'єднанням групи осіб для досягнення спільних господарських цілей, яке ґрунтується на принципах повної рівноправності учасників і самоврядуванні, в якому кожен із членів бере безпосередню особисту участь і несе матеріальну відповідальність, а одержаний в результаті господарських операцій прибуток не йде на винагороду капіталу.

І. Зассен вважав кооперативом об'єднання осіб з нефіксованим числом членів, побудоване на принципах самодіяльності й демократичної рівноправності, яке має на меті допомогу своїм членам шляхом організації спільного виробничого чи розподільчого підприємства.

Е. Якоб зазначав, що кооперативне товариство — це створена на принципі рівноправності спілка осіб з необмеженим числом членів, метою якої є допомога промислу або господарству своїх членів шляхом спільного ведення справ на основі чистої чи посиленої державою самопомоги.

А. Еркомайшвілі визначав кооператив як господарське підприємство, створене об'єднанням на засадах добровільності декількох осіб, що ставлять собі за мету через боротьбу з приватною ініціативою захист своїх членів від надмірної експлуатації з боку торгово-промислового капіталу.

С. Прокопович дійшов висновку, що кооперативне товариство — це: об'єднання необмеженого числа осіб, які вільно вступають і виходять з нього, виходячи з власних інтересів, ґрунтується на демократичному принципі повноправності та рівноправності всіх членів та їхньому самоуправлінні, не поглинає індивідуальності своїх членів, здійснює господарські операції, що належать до сфери виробництва, обміну або кредиту, за спільний рахунок членів, прагне підвищити продуктивність і дохідність їхньої праці, полегшити та здешевити ведення ними виробництва й домашнього господарства, звільнити своїх членів від експлуатації скупниками, крамарями, лихварями, а також зробити непотрібним велике капіталістичне виробництво та в якому чистий дохід розподіляється пропорційно ступеню участі кожного члена в загальній справі.

М. Хейсін дійшов висновку, що кооператив — це незалежне, демократичне, самокероване відкрите підприємство, для досягнення тих чи інших господарських переваг у якому панівну роль відіграє не капітал, а товариське об'єднання необмеженого числа осіб.

Б. Лавернь вважав, що кооперативами можна визнати лише ті організації спільного виробництва і спільних закупівель (а також будівництва будинків і страхування), прибуток яких, одержаний з клієнтів, спрямовується до резервного капіталу підприємства чи на загальнокорисні справи або повертається клієнтам у вигляді премії відповідно до суми куплених ними товарів чи проведених з товариством операцій.

К. Пажитнов зазначав, що кооператив — це таке добровільне об'єднання декількох осіб, яке має на меті спільними зусиллями боротися з експлуатацією з боку капіталу і покращити становище своїх членів у процесі виробництва, обміну або розподілу господарських благ, тобто як виробників, споживачів чи продавців робочої сили.

А. Лозовий дійшов думки, що кооперативне об'єднання — це організація, заснована на добровільному вступі до неї членів для досягнення спільними зусиллями спільної господарської мети. Далі він зазначає, що кооператив є господарською організацією, в якій економічні відносини перебудовуються від індивідуально-приватних у бік громадсько-колективних. Перебудова приватногосподарських відносин у бік колективних виявляється в організації кооперативів, що є підприємствами, організованими на засадах добровільного товариського об'єднання осіб. В цих об'єднаннях впровадженій принцип самоврядування на основі демократичного управління, тобто виборності органів управління, єдиного голосу, незалежно від розміру матеріальної участі в об'єднанні.

М. Туган-Барановський стверджував, що кооператив — це таке господарське підприємство добровільно об'єднаних осіб, метою якого є не одержання найбільшого прибутку на вкладений капітал, а збільшення завдяки спільному веденню господарства трудового доходу своїх членів або зменшення їхніх витрат на споживчі потреби.

М. Мещеряков зазначав, що характерними рисами кооперативних організацій насамперед є те, що вони ставлять собі за мету захист своїх співчленів від того чи іншого виду капіталістичної експлуатації.

О. Чайнов у книзі «Краткий курс кооперации» зауважував, що кооператив — це передусім об'єднання господарств, і господарства, які належать до такого об'єднання, від цього не зникають, а залишаються дрібними трудовими господарствами. В кооперативах тільки частина виробництва — та, де велике господарство має переваги над дрібним, об'єднується в спільну організацію. Сільськогосподарський кооператив є доповненням до самостійного селянського господарства, обслуговує його і без такого господарства не має сенсу. Характерною рисою кооперативного підприємства є те, що воно ніколи не може бути підприємством з власними цілями, які лежать поза інтересами його членів. Це підприємство, що обслуговує своїх клієнтів, які одночасно є його господарями і які будують управління ним.

Таким чином, наведені визначення засвідчують особливу соціально-економічну природу кооперативів як форми кооперації (співпраці). Ця особливість завжди відрізняла кооперативи від інших форм господарювання. Специфіка соціально-економічної природи цієї організаційно-правової форми збереглася донині, що підтверджують деякі сучасні визначення кооперативів.

Уебстерський словник англійської мови вказує, що слово «кооператив» вживається з 1883 р. і означає «підприємство або організацію, що належить тим і працює для вигоди тих, хто користується її послугами».

Т. Сентнер — один із сучасних зарубіжних дослідників кооперації — визначає кооператив як неприбуткову організацію, що об'єднує людей, які мають спільну мету, і при цьому кожний учасник кооперації має право голосу у прийнятті управлінських рішень та пропорційно бере участь у розподілі доходів, одержаних в результаті діяльності цієї організації.

У. Томас підкреслював, що «кооператив — це група людей, в яких є однакові потреби і які вирішили, що найкращим або єдиним способом задоволення цих потреб є організація допомоги самим собі. З цією метою вони добровільно об'єднують свої кошти і створюють підприємство, яким володіють, яке контролюють і забезпечують його розвиток».

Кооперативна ліга США визначає кооператив як групу людей, які об'єдналися для забезпечення себе товарами та послугами і погодилися на право приєднання будь-кого, хто може користуватись послугами цього об'єднання з урахуванням його можливостей. При цьому доходи кооперативу належать членам відповідно до користування послугами кооперативу.

Подібних сучасних визначень, які підтверджують, що природа кооперативів з моменту їхнього зародження в 40-х роках XIX ст. і до сьогодні майже не зазнала змін, можна навести досить багато.

У доповіді «Кооперативи в 2000 році» на 27-му конгресі Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) відомий кооперативний діяч А. Лейдлоу зазначив, що «керівники та ідеологи кооперативного руху протягом багатьох поколінь підкреслювали, що кооперативи відрізняються від звичайних корпорацій та капіталістичних підприємств своєю подвійною метою: кооперативи є не тільки господарськими організаціями, а й організаціями з певною соціально-економічною метою. Ця позиція соціально-економічного спрямування і є однією з вершин кооперативної філософії».

Отже, кооперативи є специфічною еволюційною організаційною формою кооперації (співпраці) людей. Кооператив — унікальна форма господарської діяльності. Діяльність кооперативів базується на особливих соціально-економічних та організаційних принципах, які відрізняють кооператив від інших форм господарювання і визначають його специфічні риси та ознаки як організації.

2.3. КООПЕРАТИВНІ ПРИНЦИПИ — ОСНОВА НЕПРИБУТКОВОГО МЕХАНІЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ОЗНАКА СПРАВЖНИХ КООПЕРАТИВІВ

Розглянувши наведені вище визначення кооперативів, можна дійти висновку про велике розмаїття у підходах щодо оцінки особливостей кооперативних організацій. Одні автори вирізняють як найважливіші ознаки кооперативів добровільність членства і демократичність управління; інші вважають за доцільне підкреслити особливість розподілу результатів господарської діяльності і другорядну роль капіталу; треті акцентують увагу на відкритості кооперативних організацій; четверті — на особистій участі в управлінні та господарській діяльності; п'яті ставлять на чільне місце соціальні цілі, які прагнуть вирішити кооперативи; шості розглядають кооперативи як організації само- та взаємодопомоги, що сприяють одержанню певних господарських вигод від об'єднання — скорочення витрат, підвищення ефективності приватного господарства тощо. І лише в небагатьох визначеннях кооперативні організації розглядаються комплексно з різних поглядів.

Аналіз визначень кооперативу дає змогу виявити певні ознаки, які найчастіше повторюються. Вони й відображатимуть головні кооперативні принципи, сукупність яких відрізняє кооперативи від інших форм господарювання.

Як уже зазначалось, вперше кооперативні принципи були визначені в 1844 р. кооператорами Рочделя (Англія). В сучасній інтерпретації вони можуть бути викладені в такому вигляді:

- ✓ відкрите та добровільне членство;
- ✓ демократичне управління та контроль за принципом «один член кооперативу — один голос»;
- ✓ капітал кооперативу формується за рахунок пайових внесків членів і відратувань від господарської діяльності;
- ✓ доходи кооперативу (економічний результат) розподіляється між членами кооперативу не за паями, а пропорційно користуванню послугами;
- ✓ чесне ведення справи з помірним ризиком;
- ✓ політичний та релігійний нейтралітет;
- ✓ піклування про освіту членів кооперативу.

У найзагальнішому вигляді кооперативні принципи були сформульовані Міжнародним кооперативним альянсом, створеним ще в 1895 р. Декларації, в яких було узагальнено й сформульовано міжнародні кооперативні принципи приймалися МКА в 1937 та 1966 рр. У 1995 р. на ювілейному конгресі МКА в Манчестері було прийнято «Декларацію про кооперативну ідентичність», в якій дано визначення кооперативу, перелік найважливіших цінностей кооперативного руху та принципів, на яких має ґрунтуватися діяльність кооперативів у XXI ст.

У Декларації зазначається, що «кооператив — це автономна організація осіб, які добровільно об'єдналися з метою задоволення своїх суспільно-економічних, соціальних та культурних потреб за допомогою підприємства, яким вони спільно володіють і демократично управляють». У цьому визначенні лише підкреслюються найважливіші узагальнювальні характеристики кооперативу. У Декларації також підкреслюється, що «кооперативи базуються на певних цінностях, таких як: взаємодопомога, взаємна відповідальність, демократія, рівність, справедливість та солідарність. За традиціями основоположників кооперативного руху члени кооперативів дотримуються етичних принципів: чесність, відкритість, соціальна відповідальність та піклування про інших».

Кооперативні принципи, зазначається в Декларації, є тими напрямними ідеями, за допомогою яких кооперативи впроваджують у життя цінності кооперативного руху. До визнаних в усьому світі кооперативних принципів належать:

1. Добровільне і відкрите членство

Кооперативи є добровільними організаціями, відкритими для всіх, хто може користуватись їхніми послугами та готовий взяти на себе відповідальність, пов'язану з членством, без дискримінації щодо статі, соціального становища, національності, політичної чи релігійної належності.

2. Демократичний членський контроль

Кооперативи є демократичними організаціями, які контролюються своїми членами. Члени беруть участь у розробці стратегії кооперативу та прийнятті рішень. Чоловіки й жінки, які обрані представниками, підзвітні членам кооперативу. Члени первинних кооперативів мають рівне право голосу (один член кооперативу — один голос). Кооперативи інших рівнів також мають бути організовані на демократичних засадах.

3. Економічна участь членів кооперативу

Члени кооперативу своїми внесками формують та демократично контролюють його капітал. Певна частина капіталу є спільною (неподільною) власністю. Члени кооперативу можуть отримувати якусь обмежену компенсацію на свою частку капіталу або не мати такої компенсації. Це має бути передбачено умовами членства. Члени кооперативу спрямовують доходи від його діяльності за одним чи кількома напрямками:

- ✓ на розвиток кооперативу, створюючи резерви, частина яких має бути неподільною;
- ✓ на винагороду членів відповідно до обсягу операцій, здійснених ними через кооператив;
- ✓ на розвиток інших видів діяльності та підтримку ініціатив, схвалених членами кооперативу.

4. Автономія і незалежність

Кооперативи є автономними організаціями самодопомоги, що контролюються своїми членами. Якщо вони укладають угоди з іншими організаціями, в тому числі державними, чи залучають кошти із зовнішніх джерел, то це робиться на умовах збереження демократичного контролю членами за діяльністю кооперативу та збереження його кооперативної автономії.

5. Освіта, підвищення кваліфікації, інформація

Кооперативи дбають про освіту та підвищення кваліфікації своїх членів, виборних представників, менеджерів і працівників, аби кожен з них міг робити ефективний внесок в розвиток свого кооперативу. Вони також інформують громадськість, особливо молодь та громадських діячів, про природу і переваги кооперації.

6. Співпраця між кооперативами

Співпрацюючи на місцевому, національному, регіональному та міжнародному рівнях, кооперативи найефективніше прислужують своїм членам і розвивають кооперативний рух.

7. Турбота про громаду

Кооперативи працюють на розвиток своїх громад, керуючись політикою, схваленою членами.

Наведені принципи лише в загальних рисах характеризують основи діяльності кооперативів як форми господарювання. Вони сформульовані стосовно всіх видів кооперативів і не дозволяють повною мірою ідентифікувати кооператив як специфічну форму господарювання.

Перш за все слід зазначити, що будь-яку характеристику кооперативу можна віднести до однієї з трьох його сторін — організаційної, економічної чи соціальної. Адже кооператив можна характеризувати і з управлінського погляду, аналізуючи особливості його внутрішньої побудови як організації, і з економічного — розглядаючи фінансово-господарський механізм функціонування як господарського підприємства, і з соціального — досліджуючи його місце в системі суспільних відносин. Звичайно, такий розподіл є до певної міри умовний, але він логічний та необхідний для формулювання чітких ознак ідентифікації кооперативу.

Базові економічні принципи діяльності кооперативів, незалежно від їх виду, наведено в табл. 1.4. Розглянемо детальніше деякі з наведених принципів діяльності кооперативів.

Члени кооперативу є одночасно його власниками і клієнтами (споживачами послуг). Цей принцип у кооперативній літературі часто називають «принципом тотожності». Він впливає із самої першопричини створення будь-якого кооперативу — ідеї колективного самозабезпечення необхідними товарами чи послугами. Він є не тільки базовим, а й надзвичайно важливим фундаментальним кооперативним принципом. Тому його розуміння є основою

для сприйняття особливостей соціально-економічної природи кооперативів. Для його пояснення звернемося до фундаментальних засад ринкової економіки.

Таблиця 1.4

Принципи діяльності кооперативних організацій

Економічні	Організаційні	Соціальні
Члени кооперативу мають спільні економічні інтереси, а кооператив — неприбуткову економічну природу	Членство в кооперативі є добровільним та особистим (не передається іншим особам і не успадковується)	Створення системи самопомоги населення, що ґрунтується на взаємодопомозі
Члени кооперативу є одночасно його власниками і клієнтами (споживачами послуг)	Членство в кооперативі є відкритим (потенційна доступність членства в межах можливостей кооперативу)	Альтруїзм членів, що ґрунтується на солідарності соціальних груп
Кооператив надає послуги своїм членам з метою скорочення витрат та/або підвищення дохідності їхніх приватних господарств	Демократичне управління і контроль в кооперативі за принципом «один член кооперативу — один голос»	Просвітня робота серед членів та населення стосовно принципів демократії та кооперації
Справедливе пропорційне фінансування членами діяльності кооперативу	Рівні права членів у користуванні послугами та управління	Турбота про громаду, з якою пов'язані члени кооперативу
Капітал кооперативу складається з пайової та неподільної (колективної) частин	Діяльність членів виборних органів управління та контролю на громадських засадах	Співпраця з іншими кооперативами з метою розвитку системи взаємодопомоги
Винагорода вкладеного капіталу (нарахування на паї) обмежується	Відповідальність членів за роботу та розвиток свого кооперативу	Дотримання політичного нейтралітету

Задоволення існуючих у ринковій економіці потреб у товарах та послугах традиційно здійснюється завдяки підприємницькій діяльності — дій однієї групи осіб (підприємців) для задоволення потреб іншої групи (споживачів) з метою отримання прибутку як винагороди за здійснення цієї діяльності. Якщо ціна чи якість товарів (послуг) не задовольняють споживачів, у них є два можливих варіанти — звернутись до іншого підприємця або відмовитись від своєї потреби. І хоча між підприємцями існує конкурентна боротьба за споживача, різниця в цінах на товари та послуги, як правило, є незначною. Це викликано тим, що ціна товару (послуги) складається із затрат підприємця та прибутку, який він хоче отримати за свою діяльність. Можливість зменшення затрат обмежується багатьма чинниками, а кожний підприємець прагне отримати від своєї діяльності максимальний прибуток. Тому споживачі змушені сплачувати підприємцям встановлену ними ціну.

Отже, кінцева ціна товару (послуги) часто значно перевищує її собівартість та ціну виробника. При цьому і безпосередній виробник, і кінцевий споживач змушені сплачувати сформовану підприємцями-посередниками ціну, відшкодовуючи всім причетним до просування товару (послуги) підприємцям понесені ними витрати та сплачуючи кожному з них надбавку у вигляді прибутку (рис. 1.2).

Існує ще один спосіб задоволення дрібними споживачами чи виробниками своїх потреб — об'єднатись з іншими споживачами чи виробниками, які мають аналогічні потреби, і створити власну організацію, яка забезпечуватиме своїх членів необхідними товарами (послугами), не прагнучи при цьому отримання прибутку. Це й буде кооператив — організація, яка допомагає своїм членам отримати товари та послуги на кращих умовах за рахунок зменшення кількості посередників на шляху руху товарів чи послуг. Члени кооперативу одночасно є його власниками та клієнтами (споживачами послуг).

Кооператив надає послуги своїм членам з метою скорочення витрат або підвищення дохідності їхніх господарств. Цей принцип тісно пов'язаний з попереднім і підкреслює економічну мету діяльності кожного кооперативу, яка знаходиться у сфері домашнього чи бізнесового господарства кожного його члена. Він стверджує, що господарства членів кооперативу залишаються самостійними приватними господарствами. Кооператив лише створює умови для отримання переваг та можливостей, які є у великих господарств. Члени кооперативу залежно від його виду отримують змогу скоротити свої господарські витрати або збільшити доходи від виробленої (вирощеної) продукції.

Рис. 1.2. Схема руху товарів від виробників до споживачів

Скорочення витрат господарств членів кооперативу відбувається за рахунок того, що кооператив створює умови для:

- ✓ закупівлі необхідних членам кооперативу товарів партіями за оптовими цінами;
- ✓ закупівлі товарів з урахуванням сезонного коливання цін;
- ✓ закупівлі необхідних товарів на віддалених ринках;
- ✓ ефективного використання наявних у господарствах членів кооперативу матеріальних ресурсів;
- ✓ впровадження енерго- та ресурсозберігаючих технологій;
- ✓ організації виробництва необхідних товарів чи надання послуг для потреб господарств членів кооперативу;
- ✓ організації кредитування своїх членів.

Збільшення доходів господарств членів кооперативу відбувається за рахунок того, що кооператив створює умови для:

- ✓ концентрації продукції членів кооперативу та продажу її великою партією;
- ✓ організації продажу продукції своїх членів на нових та віддалених ринках;
- ✓ організації переробки (сортування, упакування, фасування тощо) продукції господарств членів кооперативу;
- ✓ продажу в найсприятливіший ціновий період (враховуючи сезонні коливання цін);
- ✓ оптимізації використання тимчасово вільних ресурсів (грошових коштів, майна тощо) господарств членів кооперативу;
- ✓ збільшення обсягів господарської діяльності господарств своїх членів.

Кооператив має неприбуткову природу. Цей принцип впливає з двох попередніх, але його тлумачення сильно ускладнюється плутаниною в термінології та частим ототожненням понять «дохід» і «прибуток». У зв'язку з цим треба чітко визначитись із понятійним апаратом: *дохід* — це кошти, які отримує організація від своєї діяльності; *витрати* — це кошти, які організація витрачає для здійснення своєї діяльності; *прибуток* — це перевищення суми доходів організації над її витратами. Таким чином, прибуток є похідним від доходу, але організація, яка отримує дохід, може й не мати прибутку.

Господарська діяльність є кооперативною, і її метою є організація самозабезпечення членів кооперативу необхідними товарами та послугами, принцип собівартості є логічний. Кінцевою метою кооперативної діяльності є не прибуток, а надання дешевих та якісних послуг членам кооперативу. При цьому члени кооперативу є одночасно його власниками і клієнтами. Кооператив діє для найкращого задоволення потреб своїх членів — зменшення їхніх витрат та збільшення доходів. Тому, навпаки, було б нелогічним прагнення коопе-

ративу отримати прибуток від обслуговування своїх членів, які є його власниками.

Отже, неприбуткова природа кооперативів визначається прагненням надавати своїм членам товари чи послуги за їх собівартістю.

Проте в зв'язку з тим, що собівартість неможливо точно визначити наперед, члени кооперативу для забезпечення його стабільного фінансового становища та формування резерву обігових коштів приймають рішення про отримання послуг від кооперативу за такими цінами та розцінками, які б не призвели до збитків, а могли б гарантовано забезпечити покриття витрат кооперативу. Для звичайної підприємницької діяльності сума доходів, що перевищує витрати, звичайно, вважалася б прибутком. Однак у кооперативній діяльності кошти, що надходять кооперативу від його членів у вигляді плати за товари чи послуги понад їх собівартість, не можна вважати прибутком у традиційному розумінні цього терміна. Це перевищення доходів над витратами в кооперативі є не метою діяльності, а наслідком неможливості точного попереднього встановлення ціни на рівні собівартості. З цього приводу конгрес МКА, який відбувся 1969 р. у Гамбурзі, рекомендував замінити термін «прибуток» на правильніший для кооперативної діяльності — «економічні результати». Проте ще точнішим можна вважати термін «фінансовий результат» діяльності кооперативу.

Справді, кооператив отримує кошти від надання послуг своїм членам, які є його власниками. Тому правомірність ототожнення цих коштів з доходом в класичному розумінні можна поставити під сумнів. Доходом традиційно прийнято вважати кошти, що отримуються від клієнтів (третіх осіб), а не від власників. Вони не продають продукцію своїм членам, а закупають її для них, не здійснюють торговельної діяльності, а реалізують продукцію своїх членів. Тому економічна природа коштів, що надходять від членів за користування послугами кооперативу, більш подібна до природи членських внесків, ніж до природи доходу. Цей висновок підтверджується тим, що члени кооперативу самостійно і за взаємною згодою встановлюють механізм фінансування діяльності кооперативу та визначають його цінову політику. Якщо встановлені ціни не покривають собівартості діяльності кооперативу, його члени будуть змушені самостійно компенсувати збитки шляхом сплати додаткових внесків. Тому плата за послуги кооперативу встановлюється за взаємною згодою членів кооперативу в порядку, передбаченому статутом чи рішеннями загальних зборів.

Після закінчення фінансового року, коли визначені фактична собівартість діяльності кооперативу та фінансовий результат (перевищення надходжень над витратами), ці кошти особливим чином розподіляються за спільним рішенням членів кооперативу. Пере-

важна частина зазначених коштів, як правило, повертається членам у вигляді так званих *кооперативних виплат*, що фактично є поверненням частини коштів, сплачених членами кооперативу за користування його послугами. Інша частина спрямовується на поповнення резервів кооперативу, потреби громади і лише обмежену частину фінансового результату можна використовувати як нарахування на паї.

Таким чином, в кооперативах фактично немає отримання та розподілу прибутку в класичному розумінні.

Кооперативи мають неприбуткову економічну природу, яка визначається такими ознаками:

✓ мотивацією участі в кооперативі для його членів є отримання необхідних їм товарів чи послуг, а не прибутку на вкладені в діяльність кооперативу кошти;

✓ кооператив обслуговує лише своїх членів¹, які одночасно є його рівноправними власниками та користувачами (клієнтами);

✓ кооператив прагне здійснювати обслуговування за собівартістю;

✓ господарська діяльність кооперативу здійснюється від імені його членів і спрямована на задоволення їхніх потреб у товарах і послугах;

✓ кошти на ведення господарської діяльності кооператив отримують від своїх членів;

✓ члени кооперативу вносять паї для отримання можливості користуватись послугами, а не для отримання нарахувань на них;

✓ фінансовий результат (перевищення доходів над витратами) є не метою кооперативної діяльності, а наслідком неможливості точного попереднього розрахунку собівартості. Цей результат отримується від членів кооперативу, розподіляються між ними за їх спільним рішенням і після визначення фактичної собівартості повністю чи частково повертається членам кооперативу пропорційно обсягам користування його послугами.

У зв'язку з особливою економічною природою кооперативів у багатьох країнах світу вони мають статус неприбуткових (*non-profit*) організацій та звільняються від сплати податку на прибуток (дохід), оскільки частина доходу кооперативу, що розподіляється його між членами пропорційно їхньої участі в господарській діяльності кооперативу, законодавчо прибутком не визнається.

Пропорційне фінансування членами діяльності кооперативу. Для здійснення господарської діяльності кооперативу необхідні матеріальні та фінансові ресурси. Вони формуються за рахунок внесків членів кооперативу, плати за користування послуга-

ми та резервів, що створюються і поповнюються за рахунок відрахувань частини фінансового результату діяльності кооперативу.

Сплата внесків дає членам право та можливість користування послугами кооперативу. Види, розмір, порядок внесення, використання та повернення внесків самостійно визначаються і затверджуються членами кооперативу. Членські внески складають три великі групи: вступні, пайові та цільові.

Вступний внесок сплачується у грошовій формі одноразово під час вступу до кооперативу, в разі виходу з нього — не повертається. Вступні внески переходять у власність кооперативу та використовуються для проведення організаційних заходів щодо його створення, а в діючому кооперативі спрямовуються на поповнення колективних фондів (резервів).

Пайові внески роблять у грошовій або матеріальній формі в порядку, передбаченому Статутом та Правилами внутрішньої господарської діяльності. Вони використовуються на здійснення статутної діяльності кооперативу. Пайові внески поділяються на обов'язкові та додаткові. *Обов'язковий пайовий внесок* є умовою членства в кооперативі, сплачується одноразово або частками до досягнення встановленої величини і повертається члену лише у разі виходу з кооперативу. *Обов'язковий пайовий внесок*, як правило, має бути пропорційний планованим обсягам користування послугами кооперативу. Такий підхід забезпечує дотримання принципу справедливості фінансування членами діяльності кооперативу. В деяких кооперативах встановлюється однаковий для всіх членів розмір обов'язкового пайового внеску. Якщо члени кооперативу вважають це справедливим — такий підхід може мати місце. *Додаткові пайові внески* можуть сплачуватись за бажанням або в разі потреби здійснення додаткового фінансування діяльності кооперативу. Пайові внески належать членам на правах власності у вигляді частки у пайовому фонді кооперативу. При виході з кооперативу пайові внески повертаються членам у порядку, встановленому Статутом та Правилами внутрішньої господарської діяльності.

Цільові внески робляться у грошовій або матеріальній формі на умовах та в порядку, визначеному загальними зборами. Кошти цільових внесків можуть переходити у власність кооперативу і не повертатись членам, а можуть залишатись власністю членів і через певний час бути повністю чи частково їм повернутими. Режим цих внесків залежить від рішення членів кооперативу. Облік пайових та цільових внесків здійснюється в спеціальних особових картках членів кооперативу.

Іншим джерелом фінансування діяльності є плата членів кооперативу за користування його послугами. *Кооперативи проводять господарські операції не зі своїми членами, а з суб'єктами ринку*

¹ В окремих країнах кооперативам дозволяється проведення операцій з нечленами, але обсяг таких операцій, як правило, обмежується законодавством.

від імені та в інтересах своїх членів. При цьому кооператив не ставить за мету заробити прибуток для себе, а спрямовує свою діяльність на зменшення витрат чи збільшення доходів членів кооперативу, надаючи їм послуги за собівартістю. Для компенсації понесених кооперативом витрат на організацію господарської діяльності встановлюється плата за послуги у вигляді попередніх цін, які б могли покрити затрати кооперативу і не допустити виникнення збитків, а відповідно й втрати частини пайових внесків. Попередня ціна товару (послуги) встановлюється на одиницю продукції чи окрему послугу, які члени отримують від кооперативу. Після закінчення фінансового року, коли підраховано фактичну собівартість кооперативної діяльності і виявлений фінансовий результат, попередні ціни коригуються і встановлюється остаточна ціна кооперативу. За колективним рішенням членів кооперативу фінансовий результат спрямовується на кооперативні виплати (повернення) членам, від/для яких цей результат був отриманий. Крім того, частина фінансового результату йде на формування резервів кооперативу.

Винагорода вкладеного в кооператив капіталу (нарахування на паї) обмежується. При розподілі фінансового результату члени кооперативу, крім спрямування його на кооперативні виплати та поповнення резервів, можуть прийняти рішення про винагороду пайового капіталу у вигляді нарахування дивідендів на пайові внески. Проте, як правило, така винагорода вкладеного капіталу обмежується традиційною кооперативною практикою та національним законодавством (наприклад, у сільськогосподарських кооперативах США щорічно на дивіденди може бути спрямована сума, що не перевищує 8 % пайового капіталу). Це викликано неприбутковою економічною природою кооперативу. Члени сплачують пайові внески не для того, щоб отримати на них дивіденди, а для того, щоб мати можливість користуватись послугами кооперативу. Отримання фінансового результату, який є єдиним джерелом виплати нарахувань на паї, — це не мета діяльності кооперативу, а наслідок неможливості точного попереднього визначення собівартості послуг. Отже, оскільки діяльність кооперативу є неприбутковою, фінансовий результат пріоритетно має спрямовуватись на кооперативні виплати (повернення) членам, формування резервів і лише незначна частина може йти на винагороду пайових внесків.

Капітал кооперативу складається з пайової та неподільної (колективної) частин. Для досягнення мети своєї діяльності кооператив залучає, набуває і використовує відповідні фінансові, матеріальні, нематеріальні та інші ресурси (майно). Суб'єктами права власності у кооперативі є кооператив і члени кооперативу.

Кооператив є власником грошових коштів та іншого майна, одержаних від членів як вступні, пайові та цільові внески, що не повертаються, плати членів за користування послугами кооперативного товариства, придбаного за рахунок цих джерел майна, а також іншого майна, отриманого на підставах, не заборонених чинним законодавством. Кооперативу можуть належати грошові кошти, будинки, споруди, устаткування, транспортні засоби, машини, товари й інші матеріальні, нематеріальні та фінансові цінності, необхідні для здійснення статутної діяльності.

Кооператив не є власником: продукції, переданої членами кооперативному товариству для переробки чи реалізації; коштів, отриманих за реалізацію цієї продукції; продукції, придбаної для членів за їхні кошти; коштів та майна, отриманих на ім'я членів; коштів та майна, отриманих у тимчасове користування на визначений чи невизначений термін.

Члени кооперативу є власниками частки у пайовому капіталі (фонді), що визначається розміром їх пайових внесків, а також сум щорічних кооперативних виплат і виплат на паї. Члени кооперативу не мають відособлених прав на будь-яке окремо визначене майно кооперативного товариства, крім випадків, коли це майно було передано ними у вигляді пайового чи цільового внеску, що може їм повертатися. Кошти та майно, що належать кооперативу за правом власності, за винятком нерозподіленого фінансового результату діяльності, належать усім членам кооперативу.

Майнова відповідальність членів кооперативу за його зобов'язаннями. Кооператив відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним йому майном. У разі його недостатності члени кооперативу за його зобов'язаннями можуть відповідати:

- ✓ своїм обов'язковим паєм;
- ✓ сумою, кратною обов'язковому паю (якщо це передбачено статутом).

Вид відповідальності, як правило, самостійно вибирається членами кооперативу та фіксується в його статуті. Для окремих видів кооперативів у законодавстві може бути встановлений певний вид (види) відповідальності членів. У різних країнах, у різні історичні періоди у разі виникнення боргових зобов'язань кооперативу його члени несли відповідальність усім своїм майном.

Отже, кооператив є специфічною неприбутковою організацією економічної самопомоги, яка істотно відрізняється від організацій звичайного підприємницького (прибуткового) спрямування (табл. 1.5).

**Найістотніші відмінності кооперативних (неприбуткових)
та звичайних підприємницьких (прибуткових) товариств**

Ознака	Кооперативні форми господарювання	Звичайні підприємницькі форми господарювання
Соціальні цілі	Взаємодопомога, самопомога і економічний самозахист від різноманітних посередників, різні соціальні програми для членів та громади	Не встановлюються
Економічні цілі	Забезпечення членів необхідними товарами та послугами, скорочення витрат та збільшення доходності приватних господарств членів	Отримання прибутку власниками від надання послуг клієнтам
Статус	Неприбуткова організація	Підприємницька організація
Організаційна форма	Кооператив	Акціонерне товариство, товариство з повною, додатковою чи обмеженою відповідальністю, приватне підприємство
База членства	Створюється на основі спільного інтересу людей, об'єднаних за професійною, територіальною чи іншою ознакою	Немає. Створюється на базі довільної групи людей, готових вкласти у справу власний капітал
Управління	Демократичне. Кожен член має право одного голосу незалежно від суми його вкладу в кооператив	Управління (кількість голосів), пропорційне частці в статутному капіталі або кількості акцій
Власники	Всі члени кооперативу незалежно від часу вступу. Кількість власників не є фіксованою чи обмеженою	Засновники та акціонери. Кількість фіксується в момент заснування та обмежується певною величиною
Клієнти	Члени-власники кооперативу	Особи, які не є власниками кооперативу
Розподіл результатів діяльності	Пропорційно користуванню послугами кооперативу (повернення «перебраних» або заощаджених коштів)	Пропорційно вкладеному капіталу
Законодавче регулювання	Кооперативне законодавство	Підприємницьке законодавство
Державна підтримка	Звільнення від податків, надання пільгових кредитів та інших форм допомоги	Як правило, лише створення сприятливого законодавчого середовища

2.4. ВИДИ КООПЕРАТИВІВ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Кооперативи традиційно поділяються на сільськогосподарські, фінансово-кредитні, споживчі, житлові, виробничі та ін. Структуру різних видів кооперативів у кооперативному секторі світового господарства наведено на рис. 1.3 і 1.4.

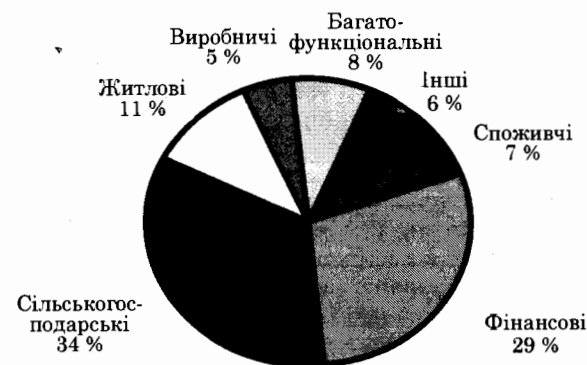

Рис. 1.3. Питова вага різних видів кооперативів у кооперативному секторі світового господарства

Рис. 1.4. Структура членства в кооперативах різних видів у світі

Сільськогосподарські кооперативи створюються виробниками сільськогосподарської продукції для обслуговування потреб їхніх господарств шляхом здійснення зберігання, переробки, реалізації виробленої членами кооперативного товариства продукції; придбання, спільного використання та ремонту основних засобів виробництва, закупівлі для своїх членів необхідних їм матеріально-технічних ресурсів, надання ветеринарних, агрономічних, збутових, технологічних та інших послуг, необхідних членам кооперативу в процесі здійснення ними самостійної сільськогосподарської діяльності. В аграрній сфері можуть створюватись постачальницькі, збутові, переробні, сервісні та багатofункціональні сільськогосподарські кооперативні товариства.

Постачальницькі кооперативи забезпечують своїх членів необхідними їм товарами: насінням, технікою, обладнанням, пально-мастильними та будівельними матеріалами, запчастинами, мінеральними добривами, кормами, засобами захисту рослин тощо. Головною метою цих кооперативів є зменшення витрат членів кооперативу і постачання їм необхідних товарів кращої якості та за нижчими цінами. Це стає можливим тому, що кооператив на основі заявок членів закуповує партії необхідних товарів за оптовими цінами у безпосередніх виробників або великих оптовиків. У результаті ціна одиниці товару, закупленого через кооператив, для членів кооперативу стає меншою, ніж у разі самостійної закупівлі у посередників або дрібних оптовиків.

Збутові кооперативи забезпечують вигідний збут виробленої у приватних господарствах членів кооперативу сільськогосподарської продукції. Ці кооперативи мають на меті збільшення дохідності приватних господарств своїх членів за рахунок отримання вищої ціни за одиницю реалізованої через кооператив продукції. Це стає можливим завдяки тому, що кооператив має змогу: сформувати велику партію товару, сконцентрувавши дрібні поставки членів до кооперативу; продати сформовану велику партію за вигіднішою ціною одразу або через певний час; переробити сільськогосподарську продукцію своїх членів і продати її за дорученням членів у переробленому вигляді за вигіднішою ціною.

Сервісні кооперативи забезпечують своїх членів необхідними послугами. До сервісних належать кооперативи, що спільно використовують техніку, забезпечують електроенергією, зв'язком, селекційні, переробні, іригаційні, інформаційні, страхові, фінансові та інші кооперативи, залежно від виду послуг, необхідних членам. Сервісні кооперативи ставлять за мету зменшення витрат членів кооперативу і надання їм необхідних послуг кращої якості та за нижчими цінами, ніж ті, що пропонуються комерційними фірмами. Це реально тому, що сервісний кооператив створюється членами для самозабезпечення необхідними послугами і ці послуги надаються за їх фактичною собівартістю (це неможливо при користуванні послугами комерційних фірм, які до собівартості додають ще певну, часто досить значну, норму прибутку, що підвищує кінцеву ціну послуги).

Багатofункціональні кооперативи надають своїм членам широкий спектр послуг з постачання, збуту, спільного використання техніки, переробки продукції, різних видів сервісу. Вони поєднують функції постачальницького, збутового та сервісного кооперативів.

Фінансово-кредитні кооперативи здійснюють діяльність з надання своїм членам різноманітних фінансово-кредитних послуг: залучення заощаджень своїх членів для взаємного кредитування та страхування; здійснення розрахункового обслуговування; лізингових, факторингових та інших фінансових послуг. У фінансовій сфері у формі кооперативних товариств створюються кооперативні банки, кредитні спілки, ощадно-позичкові та кредитні товариства, сільські кооперативні каси, кооперативні пенсійні фонди, кооперативні страхові організації.

Споживчі кооперативи здійснюють діяльність щодо забезпечення своїх членів необхідними товарами та послугами шляхом їх оптових закупівель чи організації виробництва.

Житлові кооперативи здійснюють діяльність із забезпечення своїх членів житлом шляхом його будівництва, колективного придбання чи оренди, а також експлуатації та утримання, обслуговування прибудинкової території.

Виробничі кооперативи створюються фізичними особами для самозабезпечення роботою і здійснення спільної трудової діяльності. Працівниками виробничого кооперативного товариства є переважно його члени. Кількість залучених до здійснення господарської діяльності виробничого кооперативного товариства за трудовими договорами (контрактами) чи цивільно-правовими договорами фізичних осіб, які не є його членами, як правило, обмежується.

Інші види кооперативів можуть створюватись у різних сферах певною кількістю осіб, які мають однакові потреби і виявили бажання їх задовольняти шляхом об'єднання в кооперативне товариство. У формі кооперативів можуть створюватись кооперативні пункти прокату, авторемонтні майстерні, товариства власників таксі, дошкільні заклади, телефонні станції, інформаційні служби, автостоянки, садово-городні, гаражні, дачні товариства, закупівельні та збутові товариства дрібних підприємців, ритуальні товариства, торгові доми, склади, біржі, оздоровчо-лікувальні заклади, товариства з електрифікації, бібліотеки тощо.

Питання для самоконтролю

1. Що таке кооперація?
2. Які переваги отримуються в результаті спільних дій людей?
3. Схарактеризуйте особливості кооперативу як форми господарської діяльності.
4. Які особливості кооперативу як форми об'єднання?
5. Поясніть економічні принципи діяльності кооперативів.
6. Поясніть організаційні принципи діяльності кооперативів.
7. Чому діяльність кооперативу є неприбутковою?
8. В чому полягає особливість соціально-економічної природи кооперативів?
9. Які основні види кооперативів і в чому полягають їх особливості?

5.1. СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ АСОЦІАЦІЇ І ТОВАРИСТВА —
ПЕРШІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ОБСЛУГОВУЮЧІ
КООПЕРАТИВИ УКРАЇНИ

Вітчизняний кооперативний досвід, який формувався ще наприкінці XIX — початку XX ст., не слід розглядати як далеку історію, нездатну істотно впливати на розвиток сучасної кооперації. Вивчаючи його, важливо враховувати перш за все те, що кооперативний рух в аграрному секторі економіки склався в період утвердження ринкових відносин. Подібний процес відбувається в Україні нині. Проблеми, які мають сучасні сільськогосподарські товаровиробники, успішно вирішувалися понад століття тому членами сільських кооперативів — сільськогосподарських, кредитних і споживчих. Таким чином, напрацьований досвід може бути корисний і творчо використаний сучасними кооператорами. Враховуючи цю обставину, до 1-го розділу включено ретроспективний аналіз українського кооперативного руху.

Цілком закономірно, що створенню передумов для організації сільськогосподарських асоціацій¹ з вираженими кооперативними ознаками сприяло скасування кріпацтва. Процес становлення таких асоціацій відбувався в умовах переходу сільського господарства України на шлях ринкових відносин. У цей час підприємлива частина поміщиків вдавалися до створення цих своєрідних кооперативів. У своїй діяльності орієнтувалися на задоволення господарських потреб членів. Першою серед них була Полтавська сільськогосподарська асоціація («Полтавское общество сельского хозяйства»), заснована 1865 р. з ініціативи представника відомого козацького аристократичного роду С. Кочубея.

¹ Російські джерела містять термін «сельскохозяйственные общества». В працях українських дослідників кооперативного руху зустрічається кілька варіантів перекладу. Одні дослідники називають «сельскохозяйственные общества» «товариствами», інші — «спілками», «громадами» або «асоціаціями». На нашу думку, «сельскохозяйственные товарищества» логічно перекладати як сільськогосподарські товариства, враховуючи те, що за змістом діяльності практично всі вони були класичними обслуговуючими сільськогосподарськими кооперативами. Спілками, за змістом їхньої діяльності, варто називати тільки центральні об'єднання кооперативів, громадами — селянські поземельні общини. А найточнішим, на нашу думку, перекладом для «сельскохозяйственных обществ» є термін «сільськогосподарські асоціації». Застосування останнього є доцільним тому, що при розробці статутів «сельскохозяйственных обществ» були запозичені окремі статутні положення французьких сільськогосподарських асоціацій (французьких сільськогосподарських синдикатів).

Дещо пізніше під впливом аграрної кризи 80 – 90 років XIX ст. в українських губерніях почали виникати асоціації з незначним радіусом дії — «местные сельскохозяйственные общества». Це свідчить про активізацію господарської ініціативи сільських товаровиробників й «потягнення» у ставленні уряду до сільськогосподарської кооперації. Виявом останнього було затвердження типових статутів кредитного (1896 р.), споживчого (1897 р.) товариств і сільськогосподарської асоціації («сельскохозяйственного общества» 1898 р.). Вони значно спрощували процедуру відкриття названих кооперативів.

«Нормальный (типовий — прим. ред.) устав сельскохозяйственного общества» дозволяв здійснювати кооперативну постачальницько-збутову діяльність, створював значний простір для реалізації місцевої господарської ініціативи і самодіяльності. Крім того, він захищав членів асоціації від чиновницької сваволі. Все це сприяло поступовому кількісному зростанню сільськогосподарських асоціацій. На кінець XIX ст. в Україні функціонувало 24 таких кооперативів.

Активний розвиток сільськогосподарської кооперації почався лише після революції 1905 – 1907 рр., коли, за словами сучасника, «визвольному рухові вдалося остаточно зрушити з мертвої точки уряд з його негативним ставленням до сільської кооперації...» Особливе місце в системі заходів, спрямованих на реформування сільського господарства, займала столипінська аграрна реформа, розпочата у 1906 р. Вона скасувала феодальні пережитки, сприяла поглибленню ринкових відносин, що стимулювало об'єднання сільських товаровиробників у кооперативи. В цей час в Україні вже існувала налагоджена система сільської кооперації (рис. 1.7).

Чільне місце в ній займали саме сільськогосподарські асоціації. Якщо у 1905 р. в Україні їх було 73, то у 1910 р. — вже 140, а у 1911 р.

Рис. 1.7. Сільська кооперація України кінця XIX — початку XX ст.

їх кількість зростає до 533, тобто порівняно з 1905 р. відбулося збільшення у сім разів. Першість за кількістю сільськогосподарських асоціацій Російської імперії посідала Полтавська губернія, в якій налічувалося 224 таких кооперативи. Серед інших українських губерній найактивнішими були Херсонська (56), Чернігівська (55), Харківська і Катеринославська (по 53).

Радіус дії сільськогосподарських асоціацій обмежувався переважно рамками окремої губернії, а частіше, навіть повіту (місцеві сільськогосподарські асоціації). Проте часом їхня діяльність виходила за межі губернії, об'єднуючи цілий регіон (обласна асоціація). Найбільшими за радіусом дії були так звані центральні сільськогосподарські асоціації. В Україні було лише одне з таких об'єднань. Його центр знаходився у Києві. За родом занять сільськогосподарські асоціації поділялися на *загальні* (комбіновані, або універсальні) та *спеціальні* (мали певну спеціалізацію). В українських губерніях більшість становили загальні — 458 асоціацій. Спеціальних було лише 65.

Характерно, що селян серед членів сільськогосподарських асоціацій було 91 %. На сільську інтелігенцію та осіб інших станів припадало 9 %. Серед селян 60 % належали до середньо забезпеченої категорії, 20 % — до незаможних, ще 20 % — до числа заможних сільськогосподарських товаровиробників. Середня кількість членів сільськогосподарської асоціації становила 63 особи.

Очолював сільськогосподарську асоціацію *голова*¹, якого обирали члени на загальних зборах. На цій посаді були переважно селяни. Для ведення справ між загальними зборами, члени сільськогосподарських асоціацій обирали *раду* (*правління*). До складу правління входили також переважно селяни. Дотримуючись кооперативних принципів, правління (ради), як правило, працювали на громадських засадах. Підтвердженням кооперативної природи сільськогосподарських асоціацій є й той факт, що для дотримання прозорості у діяльності члени обирали *ревізійну комісію*. Для оперативного виконання рішень виборних органів сільськогосподарські асоціації часто наймали *спеціального секретаря* (тобто виконавчого директора). За збереження матеріальних цінностей асоціації відповідав *скарбник*.

Слід зауважити, що діяльність сільськогосподарських асоціацій з початку ХХ ст. дедалі більше набувала кооперативних ознак, хоч ще й не мала яскраво вираженої спеціалізації. Здійснювалася вона за такими напрямками.

Сільськогосподарські асоціації досить успішно займалися *початальною збутовими операціями*, орієнтованими на господарські потреби своїх членів. Для цього вони організовували довід-

кові бюро, споживчі крамнички, склади чи комори, допоміжні заклади для закупівлі, збуту або переробки. Практично всі сільськогосподарські асоціації повною мірою задовольняли потреби членів щодо придбання за вигідними цінами знаряддя, реманенту, а також доброго насіння, добрив тощо. Разом із постачанням необхідних «дешевих товарів», що закуповувалися асоціацією за гуртовими цінами, члени могли вигідно збувати продукцію, вироблену у власних господарствах. Кооперативна діяльність за цим напрямом давала можливість не користуватися послугами посередників. Це скорочувало витрати й збільшувало дохідність господарств членів названих асоціацій. Наприклад, багато сільськогосподарських асоціацій займалося зберіганням і збутом зерна. Використовуючи орендовані або власні зерносковища, асоціації могли зберігати його до встановлення на ринку цін, найвигідніших для своїх членів. Крім того, сільськогосподарські асоціації формували значні партії зерна, що давало можливість збувати його на віддалених ринках. В окремих випадках вони об'єднували зусилля і продавали накопичені зернові запаси клієнтам, здатним купувати, у тому числі й закордонним. Спільні збутові операції широко практикували у своїй діяльності сільськогосподарські асоціації Полтавщини. Вони збували зерно великими партіями, інколи по кілька десятків вагонів. Зауважимо, що лише через Костянтиноградську повітову сільськогосподарську асоціацію в середньому реалізовувалося близько 9 тис. тонн на рік.

Важливим напрямом діяльності сільськогосподарських асоціацій було всебічне сприяння підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва.

З цією метою вони закладали дослідні поля, створювали *кооперативні племінні та прокатні пункти* тощо. На дослідних полях асоціації випробовували різні сорти сільськогосподарських культур, а також нову техніку і технології. Покращанню поголів'я худоби, що утримувалась у господарствах членів сільськогосподарських асоціацій сприяли племінні пункти. Спільно придбане знаряддя, яке знаходилось у кооперативних прокатних пунктах асоціацій, дозволяло їхнім членам вирішити щонайменше два питання. З одного боку, значно скоротити витрати, а з іншого — підвищити ефективність господарств шляхом застосування найновіших механізмів. Серед них були трієри та рядові сівалки, які користувалися особливим попитом. Так, кожна друга з 53 асоціацій Катеринославської губернії у 1911 р. мала їх в своєму «кооперативному парку». Характерними є дані щодо Капустинської сільськогосподарської асоціації Гадяцького повіту Полтавської губернії. У 1904 р. нею було придбано рядову сівалку з метою спільного її використання. Першого року бажаючих користуватися нею було небагато. Агрономічному персоналу асоціації довелося докласти чимало зусиль, щоб довести членам практич-

¹ В окремих випадках обирався й почесний голова.

ну користь нового пристрою. На другий рік інтерес до сівалки збільшився, на третій — не вистачало й трьох кооперативних сівалок, а через шість років, у 1910 р., у Капустинській волості було вже понад 50 рядових сівалок, які належали звичайним хліборобам.

Сільськогосподарські асоціації вели *активну просвітницьку роботу*, спрямовану перш за все на поширення кооперативної ідеї та господарських знань. З цією метою вони видавали газети, журнали, організували лекції, «товариські» бібліотеки, музеї тощо. При цьому слід зазначити, що велику допомогу в організації та діяльності сільськогосподарських асоціацій надавали земства, зокрема їхні співробітники — агрономи.

Типовими сільськогосподарськими обслуговуючими кооперативами були *сільськогосподарські товариства*, що почали функціонувати в українських губерніях з кінця XIX ст. Вони діяли паралельно з асоціаціями. Згідно зі статутами, ці товариства мали право сприяти членам у придбанні «необхідних у сільському господарстві предметів», збуті виробленої продукції, а також здійсненні заходів, спрямованих на підвищення ефективності їхніх господарств. Проте діяльність сільськогосподарських товариств визначалася переважно окремим видом послуг. Значно меншим порівняно з сільськогосподарською асоціацією був радіус дії такого кооперативу. Він охоплював територію від одного села до окремого повіту. Дуже рідко діяльність сільськогосподарських товариств поширювалася на кілька повітів.

Чи не першим на території України було «Товариство хазяїв Полтавської губернії», організоване сільськогосподарськими товаровиробниками Кременчуцького повіту Полтавської губернії у червні 1898 р. Його метою стало усунення низки посередників між виробником сільськогосподарських продуктів (тобто вигідний збут), а також придбання з перших рук сільськогосподарських машин, добрив, насіння тощо. Членами названого сільськогосподарського товариства могли бути як приватні, так і юридичні особи, які безпосередньо займалися сільським господарством. Останнє було обов'язковою умовою і відображалось статутами усіх тогочасних сільськогосподарських товариств України. Іншою умовою членства і для названого, і для інших товариств була сплата вступного та пайових внесків. У сільськогосподарських товариствах, що діяли в українських губерніях, розмір вступного внеску становив від 50 коп. до 5 крб., а пайового — від 3 до 50 крб. Суми внесків залежали від спеціалізації, радіусу дії, кількості членів¹, часу існування кооперативу тощо.

За напрямками діяльності сільськогосподарські товариства, що функціонували в Україні до 1918 р., можна поділити на чотири групи — закупівельно-збутові, збутові, переробні та комбіновані (бага-

тофункціональні). *Закупівельно-збутову діяльність* успішно здійснювали Кременчуцьке та Сахнівське (Полтавської губ.) сільськогосподарські товариства. Вони постачали своїм членам сільськогосподарські машини і знаряддя, а також за найвигіднішими цінами збували продукцію, вирощену у їхніх господарствах. Багато сільськогосподарських товариств практикували лише *збутові операції*. Реалізацію яєць здійснювали Волганське (Харківської губ.), Борківське і Михайлівське (Полтавської губ.) товариства. Особливо активними у збуті зерна були Байтальське, Кукулівське, Тайтальське (Херсонської губ.) та Піщанське (Полтавської губ.). Свинину на реалізацію приймало від своїх членів Гадяцьке (Полтавської губ.) сільськогосподарське товариство. М'ясо воно продавало великими партіями і за найвигіднішою ціною. Серед *переробних* сільськогосподарських товариств слід виділити «Товариство з технічної переробки плодів і овочів», організоване за допомогою Валківської (Харківської губ.) сільськогосподарської асоціації. Це товариство давало можливість на кооперативному обладнанні переробляти сировину — фрукти й овочі на продукти, які користувалися попитом, тим самим збільшуючи доходи членів. Окремі товариства були багатофункціональними, тобто *комбінованими*. Характерною була діяльність В'язівського (Київської губ.) сільськогосподарського товариства. Воно діяло за трьома напрямками. Зокрема, до його послуг входили постачання сільськогосподарської техніки, прокат необхідних механізмів та збут вирощеної продукції.

Хоча діяльність сільськогосподарських товариств була надзвичайно потрібною сільським товаровиробникам для вирішення їхніх господарських проблем, кількість цих кооперативів у перші роки XX ст. зростала повільно. Істотна активізація галузі почалася з 1908 р., після затвердження нової редакції типового статуту сільськогосподарського товариства, яким передбачалася спрощена процедура реєстрації. Внаслідок цього вже на 1 січня 1912 р. в Україні функціонувало 34 таких кооперативи. У 1915 р., за приблизними підрахунками, їх було близько 100, проте кількість сільськогосподарських товариств значно поступалася асоціаціям. Це пояснюється тим, що останні функціонували у більшості сільських населених пунктів і зосереджували в своїй діяльності постачальницько-збутові та інші функції, необхідні для обслуговування господарств членів кооперативів. Такі послуги частково надавали споживчі товариства та кредитні кооперативи, які досить часто функціонували паралельно. При цьому більшість з них були засновані ще у XIX ст.

Стримувальним чинником кількісного та якісного зростання сільськогосподарських товариств було те, що їхній типовий статут обмежував кредитоспроможність цих кооперативів. Зокрема п. 16 визначав лише потрійну відповідальність членів своїми паями за зобов'язаннями товариства. Так, якщо у більшості сільськогосподар-

¹ Для реєстрації сільськогосподарського товариства потрібно було не менше 12 осіб.

ських товариств розмір паю становив 3–5 крб., то кооператив з 20 членами міг реально отримати зовнішній кредит лише на суму від 180 до 300 крб. У середньому на одного члена припадало 9–15 крб. Звичайно цього було дуже мало для істотного покращання господарства. Щоб отримати «відчутний» кредит, треба було або збільшити розмір паю, або отримати дозвіл на збільшення відповідальності членів чи укласти угоду про кругову поруку, що передбачала повну солідарну відповідальність членів товариства. Окремі сільськогосподарські товариства для отримання необхідного кредиту використовували один із цих шляхів. Розв'язавши у такий спосіб свої фінансові проблеми, товариства могли ефективніше вирішувати господарські проблеми своїх членів.

Як і сільськогосподарські асоціації, товариства активно пропагували кооперативну ідею серед селян, підвищували їхній загальноосвітній рівень.

5.2. ОЩАДНО-ПОЗИЧКОВІ ТА КРЕДИТНІ ТОВАРИСТВА

У період підготовки аграрної реформи 1861 р. уряд Російської імперії розпочав перебудову існуючих кредитних установ (кредитного, комерційного, державного позичкового банків і кас «приказа общественного призрения»), а також організаційну роботу із створення нових, орієнтованих на ринкові відносини, банків. У другій половині XIX ст. було засновано земські, акціонерні, Селянський (1882 р.) та Дворянський поземельний (1885 р.) банки, головним завданням яких стало кредитування товаровиробників аграрного сектора економіки. Проте вони не могли задовольнити «дешевим» і доступним кредитом тих, хто належав до категорії середніх, а особливо дрібних сільськогосподарських товаровиробників. Проблема отримання селянами банківського кредиту визначалася щонайменше двома основними чинниками. По-перше, селянські господарства, як правило, віддалені від банків. Тому навіть збір інформації про позичальника і поїздка банківського агента для ознайомлення із станом його господарства могли обійтись банку дорожче, ніж розмір запитаної суми. По-друге, у більшості випадків незначні розміри селянських господарств зумовлювали невеликі суми потрібного їм кредиту. Через це банку було не вигідно працювати з дрібними сільськогосподарськими товаровиробниками-селянами. Вказана обставина стимулювала появу поряд з банківськими, установ дрібного кредиту — земських кас, ощадно-позичкових та кредитних товариств, товариств взаємного кредиту тощо. Чільне місце серед них, особливо на початку XX ст., займали ощадно-позичкові та кредитні кооперативні товариства як форма фінансової самопомогі і взаємного кредитування сільськогосподарських товаровиробників.

Основою для вітчизняного кооперативного руху в галузі кредиту стали ідеї «батьків» німецької кооперації Г. Шульце-Деліча і Ф. Райфайзена. Кооперативні принципи Г. Шульце-Деліча в 60-ті роки XIX ст. були включені до статутів сільських ощадно-позичкових товариств царської Росії. Перше вітчизняне ощадно-позичкове товариство було засноване у м. Гадяч (№ 3 у імперському реєстрі) під назвою «Гадяцькое 1-е ссудо-сберегательное товарищество». У 1869 р. Міністерство фінансів Російської імперії затвердило його статут. Того ж року товариство розпочало свою діяльність. У перший рік воно об'єднувало 28 членів, серед яких було 27 міщан і 1 купець. Розмір паю у Гадяцькому ощадно-позичковому товаристві становив 100 крб., найбільша сума позики — 100 крб., а термін дії позики — 6 місяців. Протягом 1871 р. в результаті активної підтримки земствами організації кредитних кооперативів розпочали свою діяльність ще три сільські ощадно-позичкові товариства. Серед них — Врем'ївське на Катеринославщині, Обознівське та Петрівське на Херсонщині.

До кінця 70-х років XIX ст. в українських губерніях почали функціонувати ще близько 10 ощадно-позичкових товариств, зосереджених переважно на Полтавщині. Це стало можливим завдяки активній фінансовій підтримці земств. Певну роль у цьому зв'язку відігравав і державний банк. Він з 1872 р. через свої відділення почав надавати короткотермінові кредити сільським ощадно-позичковим товариствам, що позитивно позначилося на їхньому фінансовому стані.

Проте перші невдачі, викликані недостатнім досвідом «молодих кооператорів», спричинили зниження темпів розвитку кредитної кооперації. Основними причинами були такі:

✓ деякі товариства утворювалися лише для одержання від земства чи держави «легких грошей», які використовували нерационально;

✓ недостатність позичкового капіталу обмежувала максимальний термін дії позики до 9 місяців. За цей час селяни — члени товариства не встигали повною мірою скористатися коштами, тобто, отримавши певні господарські вигоди, вчасно повернути борг. Короткотермінова позика особливо не влаштовувала тих, хто хотів придбати землю чи складний реманент;

✓ господарська ініціатива малодосвідчених кооператорів пригнічувалася надмірним наглядом з боку міністерств фінансів та внутрішніх справ. Досить принизливим було те, що день, час і місце зборів членів кредитного кооперативу реєструвалися у відповідній поліцейській дільниці;

✓ темпи розвитку вітчизняного кооперативного руху істотно уповільнювалися відсутністю правової бази, яка б визначала статус кредитного кооперативу, сприяла його успішній діяльності.

Це, у свою чергу, призвело до скорочення фінансової допомоги з боку земства. Почався період застою. Він тривав з кінця 70-х до першої половини 90-х років XIX ст. Наприкінці XIX ст. вітчизняний кредитно-кооперативний рух помітно активізувався. Особливо в результаті затвердження в 1895 р. закону «Про установи дрібного кредиту». Згаданий закон передбачав деякі поліпшення щодо організації та функціонування ощадно-позичкових товариств, визначав роль земств у їхній діяльності. Кредитна кооперація ще більше активізувалася після затвердження, у 1896 р. одночасно з статутом *ощадно-позичкового*, типового статуту *кредитного* товариства, діяльність якого орієнтувалася на специфіку села.

За дослідженнями І. Витановича, перше кредитне товариство було організоване у 1895 р. у с. Іванківці на Полтавщині. А вже на 1 січня 1901 р. в українських губерніях функціонувало 15 таких товариств, у той час як загалом по Російській імперії їхня кількість становила 59 кооперативів. Завдяки фінансовій підтримці державного банку кількість кредитних товариств досить швидко зростала. Так, на 1 січня 1910 р. в українських губерніях функціонувало вже 867 кредитних та 360 ощадно-позичкових товариств, переважна більшість з яких (близько 80 %) була зосереджена в аграрному секторі економіки. А на 1 вересня 1919 р. в Україні функціонувало вже понад 3300 кредитних кооперативів.

Згідно зі зразковим статутом для заснування кредитного кооперативу необхідно було не менше 20 осіб. Часто їхнє число було значно більшим. Багато товариств вже у перші роки своєї діяльності мали понад 10 членів. Крім фізичних осіб членами кредитного кооперативу могли бути (з правом одного голосу на загальних зборах) артіль, кооперативи, окремі громадські об'єднання та організації тощо. Причиною припинення членства було або власне бажання, або примусове виключення згідно з рішенням загальних зборів кредитного кооперативу. Вихід із членів відбувався лише за умови виплати боргів товариству.

Управління справами кредитного кооперативу здійснювали загальні збори, правління, наглядова рада. До компетенції *загальних зборів* кредитного кооперативу належали всі найголовніші питання, пов'язані з його діяльністю. Загальні збори членів кредитних кооперативів поділялися на *чергові* (щорічні) для підведення підсумків діяльності товариств і вироблення стратегії діяльності товариства на новий господарський рік і *надзвичайні*, що скликалися з ініціативи правління чи однієї десятої членів (такі збори скликалися впродовж 10 днів)¹.

¹ Такі збори могли скликатися наглядовою радою чи державними органами нагляду (наприклад, регіональним інспектором у справах дрібного кредиту).

Важливу роль з точки зору успішної діяльності кредитного кооперативу відігравали спільні дії правління й наглядової ради. На об'єднаних засіданнях обговорювалась і затверджувалася стратегія товариства, відбувався розподіл обов'язків. Управління справами кооперативу здійснювало його *правління*. До складу правління входило від 3 до 6 осіб: голова, його заступник, касир (скарбник) і два-три кандидати у члени правління (для заміщення відсутніх або вибулих членів правління). Члени правління обиралися на термін до 3 років. Статут передбачав ротацію, тобто постійне оновлення правління за рахунок щорічної заміни одного члена правління на одного з кандидатів у члени правління. Членами правління не могли бути родичі та партнери у підприємницькій діяльності. Згідно зі статутом засідання правління мали відбуватися не менше одного разу на тиждень. Постанови супроводжувалися протокольними записами у спеціальній книзі.

Контроль за діями правління щодо виконання статуту, рішень загальних зборів і чинного законодавства здійснювала *наглядова рада*. Найчастіше до її складу входило три особи — голова і два члени. Основними функціями наглядової ради були такі:

- ✓ перевірка не менше одного разу на місяць готівки та цінних паперів, а також їхнього обліку у відповідних книгах;
- ✓ контроль за збереженням майна товариства;
- ✓ розгляд скарг на правління;
- ✓ експертна оцінка документів, розроблених правлінням перед затвердженням на загальних зборах.

Діяльність ощадно-позичкових та кредитних товариств мала три основні напрями — *ощадно-позичковий*, *постачальницько-збутовий* та *просвітницький*.

Ощадно-позичкова діяльність кредитних кооперативів здійснювалася через залучення від членів грошових внесків, які, в основному, й складали позичковий фонд кооперативу. Певна частина його формувалася на основі зовнішніх кредитів, наприклад, взятих у державному банку, земстві, інших кооперативах. Характерно, що позичковий фонд ощадно-позичкових товариств формувався переважно за рахунок внесків членів, а кредитних товариств — значною мірою на основі зовнішніх кредитів. Залучені кошти давали можливість надавати позики членам товариств.

За користування ними члени кредитних кооперативів сплачували відсотки. Їхні розміри встановлювали самі товариства. Ні законодавство (за винятком загального закону про лихварство), ні примірні статuti ніяких обмежень не передбачали. Фактично ж річні відсотки коливалися від 6 до 12. Розмір відсотка за користування позичкою залежав від зобов'язань щодо нарахувань, а також ситуації на місцевому фінансовому ринку. Беручи зобов'язання нараховувати на внески, скажімо, 8% річних, кредитний кооператив дода-

вав, як правило, ще 2 – 3 % — на утримання працівників і на розвиток товариства. У такому випадку кредити могли видаватися під 10 – 11 %. А за даними земських звітів, приватні лихварі надавали позики під 50 – 60 % річних. Таким чином, кооперативне взаємкредитування значною мірою вирішувало фінансові потреби членів ощадно-позичкових і кредитних товариств. Оцінюючи їхню ощадно-позичкову діяльність, одне з тогочасних періодичних видань зазначало: «Тепер вже є такі товариства, які відсвяткували 25 років свого існування, які зараз відмінно ведуть справи, в яких між іншим знаходили гроші для свого господарства батьки, а тепер діти користуються позиками в міру потреби».

Постачальницько-збутові операції, які активно здійснювали кредитні кооперативи України кінця XIX — початку XX ст., були офіційно дозволені згаданими вище типовими статутами 1896 р. Це давало можливість членам кредитних кооперативів скоротити витрати за рахунок закупівель оптових партій необхідних товарів безпосередньо у товаровиробника чи збуту за вигідними цінами сільськогосподарської продукції, сконцентрованої, як правило, у великій партії.

Значного поширення в Україні на початку XX ст. набуло кооперативне постачання членам зазначених товариств сільськогосподарських механізмів, інвентарю, насіння, добрив тощо. Найактивнішими були кредитні кооперативи Таврійської, Катеринославської та Полтавської губерній. Лише на Полтавщині протягом 1908 р. членам названих товариств було поставлено товарів на суму понад 4 млн крб.

У цьому зв'язку важливо згадати й про активне сприяння з боку окремих земств кредитним кооперативам, які здійснювали постачальницькі операції. Місцеві земства відкривали при кредитних кооперативах відділення земських складів. На Чернігівщині такі склади були у розпорядженні Борзенського та Козелецького кредитних товариств. Слід зауважити, що окремі кооперативи були їх власниками. Так, у Бормлянського кредитного товариства Харківської губернії був власний склад лісоматеріалів і плугів. Обороти сільськогосподарських складів кредитних кооперативів Таврійської губернії у 1907 р. становили 33,8 тис. крб. Загалом товарні операції в активах ощадно-позичкових товариств становили лише 4,2 %, а кредитних — 9,4 %.

Надзвичайно важливою для членів кредитних та ощадно-позичкових товариств була збутова діяльність. Типовою була діяльність Корнінського ощадно-позичкового товариства, яке успішно функціонувало у Київській губернії. Серед послуг, які надавало товариство своїм членам, була видача позик під заставу врожаю зернових. Для цього у 1908 р. було відкрито магазин-склад, що здійснював безпосереднє формування хлібних запасів і займався їхнім збутом. Умови

позик для членів згаданого товариства були досить вигідними. Помічкова сума становила 75 % базарної ціни зданого врожаю. Після відрахування 10 % річних за позику, затрат на зберігання і страхування селянин одержував додатково не менше 5 коп. з пуду зданого зерна. Про обсяги збутових операцій найактивніших кредитних товариств України свідчать дані табл. 1.13.

Таблиця 1.13
Збутові операції найактивніших кредитних товариств України
станом на 1 січня 1908 р.

Кредитне товариство	Губернія	Продано сільськогосподарської продукції, тис. крб.
Полтавське	Херсонська	35
Новобогданівське	Та сама	11
Григор'ївське	Таврійська	7,45
Матвіївське	Херсонська	7

Розв'язуючи різні господарські проблеми, сільські кредитні та ощадно-позичкові товариства з початку XX ст. поступово інтегрувалися, створюючи об'єднання кредитних кооперативів — спілки. Найгустішою союзна мережа була на Харківщині й Поділлі, де спілки мали малий радіус дії. Полтавщина, навпаки, мала широкорозвинену кооперативну мережу, але невелику кількість союзних об'єднань (це стосується і споживчих, і сільськогосподарських спілок. — *прим. ред.*). Наприкінці 1918 р. в Україні функціонували 43 кредитні спілки-союзи.

Поява першого, дійсно кооперативного кредитного об'єднання у західноукраїнських землях пов'язана з ім'ям Теофіла Кормоша. Він підготував статут на підставі відповідного австрійського закону 1873 р., в основу якого було покладено принципи народних банків Шульце-Деліча. Цей кооператив розпочав діяльність у Перемишлі в 1894 р. Він отримав оптимістичну назву «Віра», мав широке поле членства і охоплював своєю діяльністю всю округу. Його члени отримували як коротко-, так і довготермінові кредити, що робило їх незалежними від місцевих лихварів. Діяльність «Віри» стала взірцем для нових кредитних кооперативів. Так, у 1895 р. при кооперативному страховому товаристві «Дністер» у Львові було засновано кооперативний банк «Дністер», реорганізовано «Касу задаткову» у Стрию, виникли повітові каси у Тернополі, Золочеві, Станіславі (Івано-Франківську), Коломиї («Покутський союз кредитовий»), Новому Санчі («Лемківський баню»), Теребовлі (позичкова каса «Поміч»).

У 90-х роках XIX ст. на західноукраїнських землях почали засновуватися товариства райфайзенського типу. З цього приводу один із відомих дослідників кооперації В. Бородаєвський зазначав: «З ос-

новної потреби галицьких селян у кредиті впливає інтенсивний розвиток кредитних товариств. Загалом у Галичині домінуючою є кредитна кооперація. Особливо це є справедливим щодо села». Густа мережа кредитних кооперативів була ефективним засобом у боротьбі із сваволею лихварів, які змушені були брати за позики не більше 5 – 6 % річних.

У сусідній Буковині кредитна кооперація мала не менш важливе значення. У 1889 р. у с. Паранчі поблизу Чернівців було організовано перший в регіоні український кооператив типу Ф. Райфайзена. Його заснування пов'язане з ім'ям С. Смаль-Стоцького. Так звані райфайзенки набули на Буковині найбільшого поширення. Кредитні кооперативи посідали чільне місце й у Закарпатті. Так, до 1916 р. тут було організовано 346 кооперативних об'єднань, у тому числі 208 кредитних з 53 тис. членів.

Важливу роль на західноукраїнських землях відігравали спілки кредитних кооперативів. Значний поштовх розвитку кооперативного руху серед українців західних регіонів дав заснований у Львові в 1898 р. союз кредитних товариств — «Крайовий Союз Кредитовий» (КСК). Він об'єднав 17 кооперативів Галичини і Буковини. Основними його функціями були: право видавати позики, приймати вклади, ревізувати діяльність первинних кооперативів. Членами союзу могли бути юридичні та фізичні особи. Після року свого існування КСК об'єднував вже 258 членів, у тому числі 28 кооперативів (10,9 % загальної кількості). У 1908 р. КСК налічував 680 членів, з них 275 кооперативів (27 %). Істотні зміни відбувалися й у середовищі первинних кооперативів на початку ХХ ст. Їхня кількість постійно зростала. Так, у Галичині в 1912 р. функціонувало 2974 кредитних кооперативи, у тому числі 1575 товариств за принципом Шульце-Деліча і 1399 системи Райфайзена. До «Крайового Союзу Кредитового» входило 11,1 % загальної кількості кооперативів.

У Буковині успішній діяльності кредитної кооперації також сприяло створення союзою організації. У 1903 р. тут було засновано спілку «Українська каса», що була одночасно організаційним, ревізійним і фінансовим об'єднанням усіх видів української кооперації краю. У 1913 р. спілка об'єднувала 148 кредитних кооперативів із 18 788 членами. Вона функціонувала аж до встановлення радянської влади. Наприкінці 20-х років почали засновуватися сільські каси, що спиралися як на власні капітали, так і на українбанки, об'єднані КСК «Центробанку». Протягом 1925 – 1938 рр. кількість кредитних кооперативів, що належали до Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК), значно зросла: якщо в 1925 р. функціонувало 114 кредитних кооперативи, то в 1938 р., напередодні приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР, їх було вже 688.

5.3. СІЛЬСЬКІ СПОЖИВЧІ ТОВАРИСТВА

Попередниками споживчих товариств були товариські крамниці. Так, заснована у 1863 р. в одному із сіл Сороцького повіту в Бессарабії хліборобська артіль використала лишки врожаю попереднього року на оренду землі та влаштування артільної бакалійної крамниці. Невдовзі в Україні почали виникати справжні споживчі товариства, які здійснювали свою діяльність на основі роцдельських кооперативних принципів (Англія, 1844 р.). Їхня діяльність ґрунтувалася на власних статутах. Серед них історики згадують Єлисаветградське, засноване у 1865 р. Проте більшість дослідників вважає, що першим в Україні затвердило свій статут Харківське споживче товариство, хоч це сталося 6 жовтня 1866 р. Його організація і діяльність пов'язані з іменами вчених Харківського університету і громадських діячів М. Балліна, М. Козлова. У 60-ті роки ХІХ ст. в Україні одне за одним створювалися споживчі товариства, зокрема, у Куп'янську, Лебедині, Одесі, Катеринославі, Керчі, Києві, Миколаєві, Полтаві, Херсоні, Севастополі, Чернігові. Товариства, що виникли у 60-ті роки, були міськими. Майже всі вони (за винятком Миколаївського та «Народної Торгівлі» у Львові) існували недовго. Організація справ у перших товариствах була мало практичною. Нерідко вони захоплювалися не притаманною їхнім завданням виробничою діяльністю, не маючи при цьому ні відповідних матеріальних, ні фінансових ресурсів. Відомі випадки, коли до кооперативних крамниць потрапляли товари, що не користувалися попитом. Споживчі товариства не мали достатнього досвіду для ведення постачальницької діяльності, їм бракувало обігових коштів, і водночас вони відпущали товари у борг. Останнє неминуче призводило до їхнього занепаду і припинення діяльності.

Причиною невдалої роботи перших кооперативів було й те, що їх створювали переважно за ініціативою «згори», ними захоплювалися представники інтелігенції, чиновники. Чи не тому початковий період розвитку споживчої кооперації називають інтелігентським? Одні вбачали в кооперації засіб боротьби проти соціально-економічного лиха, для інших вона була даниною моді. Та отримавши моральне задоволення від наданої населенню допомоги і створенні кооперативів, представники інтелігенції нерідко втрачали зацікавленість у їхній подальшій роботі. Невдачі у діяльності перших споживчих товариств значною мірою дискредитували ідею споживчої кооперації як в очах населення, так і серед урядових кіл. Ця обставина зумовила введення досить складного порядку реєстрації споживчих товариств, тому статuti окремих з них не затверджувалися по кілька років.

Після нетривалої діяльності перших споживчих товариств настав майже 20-літній період застою. Однак тяжіння народу до кооперації диктувалося бажанням шляхом взаємодопомоги вирішувати свої

соціально-економічні проблеми. Набутий першими споживчими товариствами досвід знадобився під час заснування і налагодження діяльності тисяч нових товариств.

Зауважимо, що кінець 80-х — початок 90-х років XIX ст. став періодом заснування й перших сільських споживчих товариств. Першим серед них стало товариство, засноване у 1888 р. у Бахмутському повіті на Катеринославщині. Трохи пізніше було створене сільське споживче товариство у Шполі на Київщині.

Стрімкішим розвиток споживчої кооперації в Україні став після затвердження у 1897 р. урядом Російської імперії типового («нормального») статуту споживчого товариства. У цей час кількість сільських споживчих товариств зростає. Якщо за період з 1891 по 1904 р. у Російській імперії виникло 1344 споживчі товариства, то в українських губерніях — понад 450. На території України в 1891 – 1904 рр. було створено споживчих товариств майже у 14 разів більше, ніж за попередні 25 років після виникнення тут першого споживчого товариства. За цей час сталися докорінні зміни в географії розвитку споживчої кооперації, її соціальному складі. При цьому слід зауважити, що після прийняття типового статуту споживча кооперація поступово активізувалася на селі. Лише протягом 1898 р. було організовано 12 сільських споживчих товариств. У 1904 р. сільські споживчі товариства, що функціонували в українських губерніях, становили близько 80 % їхньої загальної кількості.

Істотне збільшення їх спостерігається й після 1905 р. У середньому щороку число сільських споживчих товариств поповнювалося 300 новими. Так, тільки за три роки, від 1905 до 1908 р., їхня загальна кількість зросла на Київщині з 19 до 401, на Поділлі — з 18 до 200, на Полтавщині — з 95 до 200, на Харківщині — з 2 до 50, на Чернігівщині — з 38 до 85. Це зростання продовжувалося і в наступні роки. Група сільських споживчих товариств, що функціонували в Україні, на загальному фоні виглядала так (табл. 1.14).

Таблиця 1.14

Кількість споживчих товариств в Україні станом на початок 1906 та 1912 рр.

Вид товариств	На 01.01.1906 р.		На 01.01.1912 р.	
	кількість	%	кількість	%
Сільські	316	55,0	1874	75,0
Міські та містечкові	127	22,0	427	17,5
Фабрично-заводські	50	9,0	105	4,5

До складу одного сільського споживчого товариства входило в середньому 135 членів. У міських їх було у три рази більше. Організаційна будова і зміст діяльності виборних органів управління у споживчих товариств були подібними до сільськогосподарських та

кредитних кооперативів. Вищим органом управління були загальні збори. Вони обирали правління та ревізійну комісію.

До складу правління входило не менше трьох осіб. Серед них — голова, скарбник і секретар. Кількісний склад правління визначався обсягом торговельних операцій товариства. Кожний напрям діяльності очолював один із членів правління кооперативу. У міру зростання споживчого товариства збільшувалась чисельність правління. Контроль за дотриманням правлінням і найманими працівниками статутних положень у роботі споживчих товариств, так само, як і всіх інших кооперативів, здійснювала ревізійна комісія.

Діяльність сільських споживчих товариств, в основному, базувалася на постачанні необхідних для членів товарів. Для цього правління наймало відповідних працівників і організувало крамницю. Якщо серед міських споживчих товариств 38 % мали дві та більше крамниць, то серед сільських — лише 10 %. Таким чином, більшість — 90 % були власниками лише однієї крамниці. Фінансування торговельних операцій споживчих товариств здійснювалося за рахунок пайових внесків членів. На одне сільське споживче товариство припадало 2205 крб. *пайового капіталу*. Фінансову стабільність гарантував *резервний капітал*, який формувався в процесі діяльності кооперативу. Середній його розмір у сільському споживчому товаристві становив 600 крб.

Початком якісно нового періоду у розвитку української споживчої кооперації став процес об'єднання окремих товариств у спілки (союзи). Вони брали на себе функції, які відкривали додаткові можливості для товариств. Серед перших споживспілок були Київська (виникла у 1908 р.), Харківське товариство «Потребительных обществ юга России» — ПОЮР (1912 р.), товариство оптових закупок товарів у Полтаві (1914 р.), яке згодом (у 1915 р.) перетворилося на Полтавську спілку споживчих товариств. Набули поширення споживспілки і на Поділлі. Наприкінці 1916 р. в Україні налічувалося 26 спілок споживчої кооперації. Вони здійснювали оптові закупки товарів для споживчих товариств, налагоджували власну переробку, захищали інтереси споживчих товариств, влаштовували курси та кооперативні школи, здійснювали видавничу діяльність.

Отже, ретроспективний аналіз розвитку сільської кооперації дорадянського періоду переконливо свідчить, що вона була одним з найефективніших способів самодопомоги населення у вирішенні його господарських проблем. На жаль, радянський період вітчизняної історії з його авторитарними методами командно-адміністративної системи (за винятком специфічної кооперації доби НЕПу, яка перебувала під жорстким державним контролем) позбавив кооперацію її істинної сутності через несумісність з демократичними кооперативними принципами.

Організація багатофункціонального кооперативу потребує більше фінансових ресурсів та управлінського досвіду порівняно з вузькоспеціалізованим кооперативом. Члени багатофункціонального кооперативу роблять вступні внески на загальноприйнятих засадах. Щодо обов'язкових пайових внесків, то вони сплачуються членами кооперативу окремо по кожному виду необхідних їм послуг. У порядку внутрішніх господарських відносин такого кооперативу важливо передбачити зобов'язання членів перед своїм кооперативом по кожному виду кооперативної діяльності зокрема.

Окремо по кожному виду послуг ведеться бухгалтерський облік. Кооперативні виплати та нарахування на паї також здійснюються окремо по кожному виду кооперативної діяльності. Тут значно підвищується роль професійно підготовленого виконавчого директора. Штатний персонал має бути укомплектований спеціалістами з усіх видів кооперативної діяльності.

Питання для самоконтролю

1. Вигоди створення кооперативу зі збутовими і постачальницькими функціями.
2. Як визначають розміри пайових внесків у постачальницько-збутових кооперативах?
3. Які особливості ціноутворення в постачальницько-збутових кооперативах?
4. Як здійснюється оплата послуг у постачальницько-збутових кооперативах?
5. Обґрунтуйте роль кооперативу у виборі ціни придбаної техніки та інших видів МТЗ.
6. Яким чином забезпечується мотивація спільного використання сільськогосподарськими товаровиробниками техніки та обладнання?
7. Перелічіть особливості організації кооперативних МТС.
8. Які види послуг можуть надаватися кооперативними МТС?
9. Розкрийте організацію спільного використання техніки у кооперативній МТС.
10. Як формуються попередні ціни і як здійснюються кооперативні виплати у кооперативній МТС?
11. Який кооператив вважається багатофункціональним?
12. Чим обумовлюється виникнення багатофункціональних кооперативів?
13. Які вигоди та загальні проблеми багатофункціонального кооперативу?
14. Які особливості формування пайового фонду багатофункціонального кооперативу?
15. Доведіть особливості організації функціонування багатофункціонального кооперативу.

Тема 13

КРЕДИТНІ КООПЕРАТИВНІ ФОРМУВАННЯ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

13.1. «СІЛЬСЬКІ КАСИ» Ф. РАЙФАЙЗЕНА – КЛАСИЧНА МОДЕЛЬ СІЛЬСЬКОГО КРЕДИТНОГО КООПЕРАТИВУ

Кредитна кооперація історично виникла у двох основних формах: кредитних товариств (їх іще часто називають «сільські каси») Райфайзена та ощадно-позичкових товариств (їх іще називають «народні банки») Шульце-Деліча. Це були дві різні моделі кооперативного кредитування, перша з яких пристосована для сільського, друга — для міського населення. Нині можна стверджувати, що сільська кредитна кооперація у будь-якій країні ґрунтується на моделі видатного німецького кооператора Ф. Райфайзена з деякими відмінностями, викликаними особливостями національного законодавства.

Райфайзенівське кредитне товариство діяло на основі специфічних, пов'язаних в одну систему, організаційно-економічних принципів. Фундаментальними з них вважаються такі:

1. Відсутність пайового капіталу (членських внесків).
2. Необмежена відповідальність членів за боргами товариства.
3. Обмеження району діяльності товариства.
4. Надання позичок лише членам товариства з урахуванням особистості позичальника.
5. Безоплатна робота у виборних органах управління та демократичний контроль в організації.

Відсутність пайового капіталу в товаристві. Це перший принцип Ф. Райфайзена. Він відкидав необхідність пайового капіталу. Працюючи в селі та бажаючи допомогти саме найменш забезпеченим селянам, Ф. Райфайзен дійшов висновку, що не можна вимагати від них ніяких грошових внесків для вступу до товариства. За першим статутом члени не були зобов'язані сплачувати ні паїв, ні вступних внесків. Однак кооперативний закон Німеччини 1889 р. змінив цей порядок, зробивши паї обов'язковими для всіх товариств. У зв'язку з цим Райфайзенівські кредитні товариства були змушені запроваджувати паї, але вони зробили їх досить дрібними і лише номінального характеру.

Ф. Райфайзен виступав проти пайового капіталу, тому що товариства, як правило, започатковувались незначною кількістю осіб.

Щоб сформувати достатній для надання кредитів капітал, товариство мало встановити великий розмір паю для кожного члена. Проте в той час переважна більшість селян не мала достатньо коштів, щоб внести великі паї. Це могли собі дозволити лише окремі господарі. Тому великий розмір паю обмежував доступ до товариств широких верств селян. Встановлення невеликого розміру паю відкривало можливість вступу в товариство середнім і незможним селянам, але не дозволяло сформувати достатню для надання кредитів суму. Тож у цьому випадку кооператив потребував зовнішньої допомоги. Згодом, коли перші кредитні кооперативи зміцніли, вони створили свої об'єднання, спроможні надавати позички новостворюваним товариствам, забезпечуючи їх необхідним для початкового розвитку капіталом. Сільська кредитна кооперація отримала міцну основу для свого розвитку, почала обходитись без сторонньої допомоги (як це було з самого початку) й одночасно уникала необхідності формування пайового капіталу за рахунок пайових внесків великого розміру.

Отже, відмова від пайового капіталу, сформованого великими пайовими внесками членів, найкраще відповідає завданням селянської кредитної кооперації, яка ставить за мету організувати кредит для широких верств селян. Капітал, необхідний товариству для початку справи, отримується за рахунок не пайових внесків членів, а коштів, залучених зі сторони.

Однак для того щоб будь-яка організація або особа надала товариству свої кошти, необхідна гарантія їх повернення. І цією гарантією став другий принцип Райфайзена.

Необмежена відповідальність членів за борги товариства. Цей принцип став тією основою, що забезпечила довіру до товариства з боку кредиторів. У ньому знаходить свій вияв сила кооперативного об'єднання. Окремі, не досить платоспроможні господарства, об'єднані міцним зв'язком взаємної солідарної відповідальності разом є сильною, достатньо платоспроможною одиницею. І чим більше членів об'єднано в цій організації, тим вища її платоспроможність (у подальшому цей принцип було покладено в основу кредитування так званих позикових кіл). Звичайно, що солідарна відповідальність членів викликала довіру та повагу з боку кредиторів і значно підвищувала платоспроможність товариства. Майно декількох сотень селянських господарств — членів товариства — було надійним забезпеченням і дозволяло товариству отримати великий і довготерміновий кредит, а з нього сформувати початковий капітал. Комерційні банки, які не бажали мати справу з окремими селянськими господарствами і, як правило, відмовляли їм у кредиті, кредитному товариству, як надійному позичальникові, кредит надавали. Крім

того, така форма забезпечення зобов'язань товариства викликала довіру людей, і серед них знайшлося багато бажаючих внести свої гроші на ощадні та поточні рахунки, які відкривало товариство.

Отже, у Райфайзенівських кредитних товариствах не пайовий капітал став основою діяльності, а довіра до товариства з боку кредиторів. Тому в цих організаціях не було потреби у пайових внесках і створенні з них початкового власного капіталу. Товариство починало працювати на залучених під солідарну відповідальність коштах. Це давало змогу навіть найбільшим селянам ставати членами кредитних товариств.

Принцип солідарної відповідальності, крім того, фактично забезпечував механізм взаємного страхування господарств членів товариства. Форс-мажорні обставини, такі, як пожежа, град, падіж худоби, пошесть та інші, можуть миттєво зробити міцне селянське господарство неплатоспроможним. Якщо кредитором такого господарства є банк, він усіма засобами прагнучим повернути свої гроші, навіть якщо внаслідок цього остаточно розорить господарство позичальника. Якщо кредитором є товариство, воно спроможне допомогти своєму членові, який потрапив у біду. Таким чином, ризик банкрутства від непередбачених обставин кожного окремого господарства може бути зменшений за рахунок підтримки товариства. З часом з'явилися інші форми забезпечення вкладених у товариство грошей (наприклад, державна опіка і контроль, підтримка об'єднаннями кредитних кооперативів та ін.).

Обмеження району діяльності товариства (в літературі його часто називають принципом локалізації). Найоптимальнішою Ф. Райфайзен вважав територію діяльності товариства в межах церковного приходу.

Логічність *принципу локалізації* викликана необмеженою солідарною відповідальністю членів товариства за його борги. Зрозуміло, щоб погодитися взяти на себе відповідальність за дії людини, необхідно добре знати її особисті якості. Крім того, потрібно знати її платоспроможність та ефективність ведення господарства. Локалізація діяльності товариства була необхідною для забезпечення його стабільності, але водночас стримувала можливість зростання, що призводило до зниження ефективності. Обмеження району діяльності створювало товариству певні проблеми:

✓ не завжди вдавалося забезпечити матеріальну міцність та фінансову стабільність товариства через малу кількість членів і незначний розмір заощаджень селян;

✓ часто не можна було взяти дешевий кредит через дефіцит обігових коштів і мінімальний оборот товариства;

✓ через нестачу коштів товариство не могло на належному рівні проводити роз'яснювальну роботу, яка б формувала сприятливе кооперативне середовище;

✓ у малому районі не могло бути достатньої кількості активних та здібних людей, здатних професійно керувати товариством.

Вихід із ситуації Ф. Райфайзен вбачав у створенні кооперативів (об'єднань кредитних товариств) різних рівнів (місцевих, регіональних, центральних), через які б здійснювалось взаємкредитування між товариствами, забезпечувався вихід товариств на фінансові ринки та які б надавали інші необхідні товариствам послуги. Такі кооперативи, що зв'язували б сотні й тисячі окремих товариств в єдину систему, не порушуючи їхньої самостійності, дозволили б об'єднати товариства в єдине ціле, створити єдину мережу, яка б дала можливість її членам, залишаючись локалізованими й незалежними, мати переваги великої організації. Згодом було створено *треступеневу систему кооперативного кредитування*: перший ступінь складала кредитні товариства, другий — регіональні каси, третій — центральний кооперативний банк. Учасниками кредитних товариств були окремі особи, центральних кас — кредитні товариства, центрального банку — центральні каси та інші кооперативні об'єднання. Така система повністю компенсувала недоліки локального характеру діяльності кредитних товариств.

Надання позичок лише членам товариства і з урахуванням особистості позичальника. Стосовно цього принципу О. Чайнов підкреслював, що справжню основу кооперативного кредиту Ф. Райфайзен вбачав не в тому, чим забезпечений кредит, а в тому, кому надаватимуться позичені кооперативом гроші і на які цілі вони використовуватимуться. Товариство створювалось для надання кредитів лише своїм членам. Кожен член товариства при вступі повідомляв повну інформацію про себе та своє господарство (наявність будівель, кількість землі, засобів виробництва та ін.). Ця інформація перевірялась товариством і на її підставі з урахуванням особистих якостей члена (сумлінність, порядність, працьовитість, підприємливість та ін.) йому *відкривали кредит*, тобто визначали суму, в межах якої можна було без ризику для товариства надавати кредит цьому членові. У разі потреби член товариства міг у будь-який момент попросити цю суму. У Райфайзенівських кооперативних товариствах позички видавались лише на виробничі потреби членів. Виробниче призначення кредитів було обумовлене Ф. Райфайзеном як основа кооперативного кредиту. Кредитне товариство прагнуло насамперед допомогти селянинові заробити гроші і цим підвищити рівень життя.

Безоплатна робота у виборних органах управління та демократичний контроль в організації. Принцип ґрунтується на тому, що коли члени виборних органів управління і контролю не

матимуть матеріального зиску від роботи в товаристві, то в управління товариством придуть люди, які візьмуть на себе виконання певних обов'язків лише з інтересу до справи та бажання допомогти своїм односельцям. Ці люди за свою роботу отримають не матеріальну, а моральну винагороду, а якщо зважити на те, що територія цієї товариства обмежена, — це сприятиме значному підвищенню їхнього авторитету в громаді. Таким принципом передбачено, що плата за роботу може отримувати лише скарбник. Членам органів управління, зазвичай, повертаються лише фактичні витрати, пов'язані з виконанням ними своїх обов'язків (поїздки у справах товариства та ін.).

Створення в кожному товаристві спеціального «неподільного фонду». Ф. Райфайзен пропонував дві третини чистого доходу товариства спрямовувати на формування цього фонду, який мав би подвійне призначення: 1) доки товариство існує, фонд належить товариству, перебуває в обігу і, постійно зростаючи, з часом забезпечить фінансову незалежність товариства і можливість ведення кредитних операцій за рахунок коштів цього фонду; 2) в разі ліквідації товариства цей фонд не розподіляється між членами товариства, а передається об'єднанню кредитних товариств, яке надасть його іншому кредитному товариству, що створюватиметься в даній місцевості. На практиці кредитні товариства із запропонованого підходу використали лише перший механізм формування власних коштів.

Поступове переростання кредитного кооперативу в універсальний сільський кооператив. Кредитні операції, на думку Ф. Райфайзена, не повинні бути єдиною справою товариства. Кредитне товариство мало стати сільським кооперативом універсального типу: крім надання позичок воно має допомагати своїм членам робити заощадження, закуповувати потрібні членам засоби виробництва, продавати продукти їхньої праці, організовувати для своїх членів курси та лекції з правильного ведення сільського господарства, підіймати господарський, моральний та інтелектуальний рівень сільських мешканців.

Для повної характеристики Райфайзенівського кредитного товариства необхідно додати ще певні положення стосовно управління кооперативним товариством. Приймання нових членів у товариство здійснювалось за рішенням загальних зборів і дуже прискіпливо. Товариство не прагнуло мати якомога більше членів, а намагалось не допустити в члени людей ненадійних і нечесних. В усьому іншому товариства були досить демократичними організаціями. Правління складалося з 5 членів і було виконавчим органом. Спостережна рада залежно від величини району діяльності складалася з 3 – 9 членів і не рідше ніж 1 раз на 3 міс контролювала діяльність правління та фінансово-майновий стан позичальників, яким було надано позички, та їхніх поручителів. Члени правління обирались на

4 роки з таким розрахунком, щоб через кожні 2 роки закінчувались повноваження 2 членів правління. Члени спостережної ради обирались на 3 роки, причому кожного року закінчувались повноваження третини кількісного складу. Голова товариства спочатку обирався загальними зборами й автоматично ставав головою правління. Згодом було впроваджено систему, коли загальні збори надають повноваження правлінню самому обирати голову зі свого складу. Фінансові операції товариства проводились дуже обережно і полягали, як правило, в отриманні банківського кредиту та наданні позичок своїм членам. Операції щодо залучення коштів на внески обмежувались, аби товариство не мало зайвих зобов'язань, і проводились лише в окремих випадках. Крім того, товариства Ф. Райфайзена були досить «суворими» щодо поручителів, виробничого використання позик, вчасної сплати позик і відсотків. Якщо фінансовий стан поручителя похитнувся, товариство вимагало від позичальника застави нового поручителя. Коли така вимога не виконувалась або коли позичка була витрачена не за призначенням, товариство вимагало повернення її в місячний термін. Такі самі заходи могли бути застосовані у разі порушення графіка сплати позик та відсотків.

Усі принципи діяльності кредитних товариств Ф. Райфайзена були взаємопов'язаними і в комплексі створювали міцну, життєздатну систему кооперативного кредитування селян.

13.2. ОСНОВНІ МОДЕЛІ КООПЕРАТИВНОЇ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ

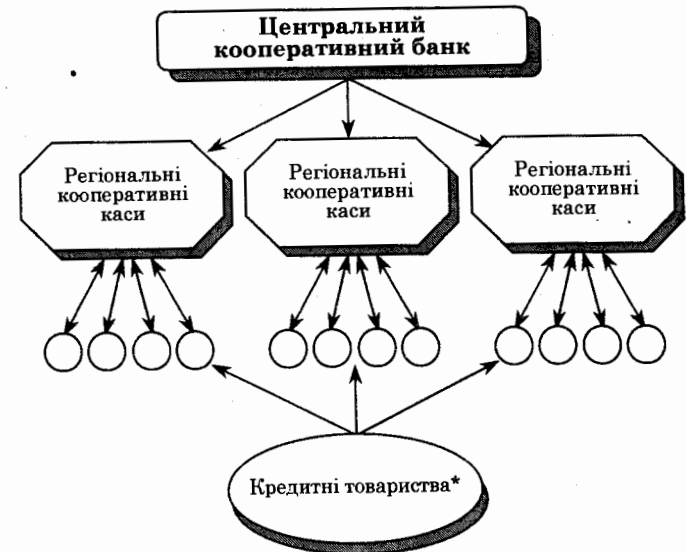
Втілення кооперативної кредитної ідеї в різних країнах відбувалось під впливом багатьох чинників — державної підтримки, необхідності консолідації кредитно-кооперативного руху тощо. Нині світовий досвід розвитку сільської кредитної кооперації знає дві основні моделі систем сільського кооперативного кредиту — централізовану та децентралізовану (рис. 2.12, 2.13).

Регіональні каси фактично є «кредитними кооперативами кредитних кооперативів» або регіональними кооперативними банками. Вони можуть виконувати більшість банківських операцій і мають такі завдання:

✓ забезпечення переміщення вільних обігових коштів між самостійними кредитними товариствами (кооперативами); механізм правильно поставленої регіональної каси чудово пристосований для цього, оскільки в межах району її діяльності завжди є, з одного боку, розвинені кредитні товариства, які мають достатньо тимчасово вільних коштів, з іншого — молоді та слабкі товариства, що потребують

Рис. 2.12. Централізована система кооперативного кредиту

* Поряд з кредитними можуть входити й кооперативи інших видів.

Рис. 2.13. Децентралізована система кооперативного кредиту

додаткових коштів для своєї діяльності; перші можуть розмістити свої кошти в регіональній касі у вигляді внесків, другі — отримати необхідні їм кошти у вигляді кредитів;

✓ залучення сторонніх коштів у систему кооперативного кредитування; каса оперує не тільки коштами кредитних товариств, а й може залучати кошти інших осіб; крім того, регіональна каса як більша установа, котра до того ж зазвичай розташована в місті, може позичати гроші у банків на кращих умовах, ніж окремі кредитні товариства, або оперувати державними коштами, виділеними на підтримку окремих секторів економіки (сільськогосподарських виробників, підприємців, молоді тощо);

✓ вплив на величину відсотка з позик, забезпечення його стабільності за рахунок згладжування коливання попиту на кредити; цього не може зробити кожне окреме кредитне товариство;

✓ обслуговування не тільки кредитних товариств; каси сприяють становленню кооперативного кредиту взагалі; до складу регіональних кас можуть входити та користуватись їхніми послугами різні кооперативні організації — споживчі, постачальницькі, збутові, обслуговуючі кооперативи; кредитуючи їх, каса допомагає їм, а отже, сприяє розвитку всього кооперативного руху на своїй території.

Отже, завдяки механізму регіональних кас кооперативний кредит у багатьох країнах ставав доступним, дешевим і набув великого поширення. Крім того, регіональні каси дають змогу використовувати різноманітні інструменти банківської техніки, які полегшують і прискорюють грошовий та кредитний обіг.

Центральний кооперативний банк створюється тому, що регіональні каси часто не можуть достатньо ефективно виконувати свої функції внаслідок виникнення подібних проблем, з якими стикаються низові кредитні товариства (коливання попиту та пропозиції грошових ресурсів). Регіональні каси виконують свої функції у межах певної, порівняно вузької території, на якій все ж відчуваються деякі територіальні коливання попиту та пропозиції грошей. Ефективне «вирівнювання» цього коливання є можливим лише в національному масштабі. Тому встановлення постійного зв'язку між регіональними касами набуває важливого значення. Він здійснюється через механізм центрального кооперативного банку. Крім того, цей банк налагоджує зв'язок між усією системою кооперативного кредиту та національним і міжнародним фінансовим ринками. Наведені вище системи кооперативного кредиту мають свої позитивні сторони і недоліки.

Головна ознака централізованої системи кооперативного кредитування та, що пайовиками і клієнтами центрального кооперативного банку є місцеві кредитні товариства. Між установами пер-

шого і третього ступенів встановлюється прямий зв'язок: центральний кооперативний банк обслуговує безпосередньо низові кооперативні товариства та регулює переміщення коштів між ними. Якщо внаслідок численності місцевих кооперативів та їхньої віддаленості від центрального кооперативного банку виникають труднощі у безпосередніх стосунках, то останній створює місцеві відділення як свої структурні підрозділи. Таким чином, низові кооперативи можуть користуватись послугами єдиної організації, що діє в усій країні.

Позитивними сторонами централізованої системи є створення єдиної системи (єдині стандарти, фінансова політика, професійне управління та ін.), менші витрати на її утримання, збільшені фінансові можливості. Проте ця система має один головний недолік: розбудова централізації вище певних меж може призвести до самознищення системи в цілому та виникнення багатьох проблем в основних її елементах — первинних кооперативах. Ця система залежить від професійних та особистих якостей її керівників. Невдалий вибір таких осіб може призвести до великих ускладнень у функціонуванні системи кооперативного кредиту. Ще одним істотним недоліком централізованої системи є значна віддаленість первинних кооперативів від центру.

Децентралізована система кооперативного кредитування, навпаки, передбачає організацію незалежних і самостійних «кредитних кооперативів для кредитних кооперативів» (регіональних кас кооперативного кредиту або регіональних кооперативних банків). Ці каси створюють центральний кооперативний банк і стають його пайовиками та клієнтами. Таким чином, зв'язок між установами першого і третього рівнів здійснюється через установи другого рівня. Позитивними сторонами цієї системи є певна автономність, демократичність, мобільність, територіальна близькість до первинних кооперативів.

Між цими двома класичними системами можливі різні перехідні та змішані форми. Наприклад, з одного боку, пайовиками та клієнтами центрального кооперативного банку можуть бути організації першого та другого рівнів, з іншого — банк може мати свої відділення в тій місцевості, де немає регіональних кас чи первинних кредитних кооперативів.

Питання щодо вибору системи вирішується залежно від конкретних умов кредитно-кооперативного руху кожної країни. За всіх інших однакових умов центральний кооперативний банк, який спирається на самостійні об'єднання кредитних кооперативів (регіональні каси або регіональні кооперативні банки), тобто побудований на основі децентралізованої системи, безперечно, за своїм духом та структурою буде ближчим до чистого типу кооперативної організації і тому міцнішим. Кооперативний банк, побудований на основі централізованої системи, завжди містить в собі небезпеку

надмірного розвитку доцентрових тенденцій, що може призвести до повної або часткової втрати незалежності та автономії кооперативних організацій. Проте в умовах недосконалості кооперативного законодавства, недостатнього професіоналізму працівників кредитних кооперативів та інших несприятливих чинників централізована система має свої переваги.

Французький кооперативний банк «Креді агріль» («Сільськогосподарський кредит») має традиційну для європейської кредитної кооперації трирівневу структуру: місцеві каси (їх налічується понад 3000), які діють у кантонах (первинна одиниця адміністративного поділу); регіональні каси (їх налічується 94), які діють на рівні департаментів (регіональна одиниця адміністративного поділу); національна каса сільськогосподарського кредиту, що здійснює діяльність на національному рівні.

Місцеві каси «Креді агріль» акумулюють внески своїх пайовиків та інших громадян і передають залучені кошти своїм регіональним касама. Вони також приймають заявки від членів каси на отримання позик, готують документи, але самі не приймають рішення стосовно надання кредитів.

Регіональні каси «Креді агріль» об'єднують місцеві каси і користуються широкою фінансовою та управлінською автономією. Вони визначають фінансову політику місцевих кас, приймають рішення щодо надання позик за заявками членів, що надходять від місцевих кас, і надають кошти на ці цілі. Регіональні каси здійснюють також технічне, методичне та фінансове забезпечення місцевих кас, надають звичайні кредити широким верствам населення за рахунок власних і залучених коштів. Крім того, вони надають пільгові кредити сільськогосподарським товаровиробникам. Це здійснюється за рахунок коштів, отриманих від держави у вигляді субсидій на різницю між ринковою та пільговою відсотковими ставками.

Керівник національної каси сільськогосподарського кредиту «Креді агріль» призначається спільним рішенням міністрів фінансів і сільського господарства (це зумовлено тим, що через систему «Креді агріль» здійснюється надання пільгових державних субсидій та кредитів французьким сільськогосподарським товаровиробникам). Діяльність каси контролює комісія, яка складається з 30 представників парламенту та делегатів від регіональних кас. Вона призначає Раду директорів Національної каси сільськогосподарського кредиту, до складу якої входять виконавчий директор, представники казначейства, центрального банку Франції, Міністерства сільського господарства.

Національна каса сільськогосподарського кредиту «Креді агріль» виконує подвійну функцію. З одного боку, вона є центральним кооперативним банком, що проводить різноманітні банківські опе-

рації (випускає облігації, бони, здійснює перерозподіл коштів у межах системи «Креді агріль», розрахунків, обслуговування тощо), надає технічну, фінансову та організаційну підтримку регіональним касама через свої спеціалізовані організації, від імені регіональних кас керує спільним гарантійним фондом. З іншого — Національна каса є центральним органом мережі кооперативних установ «Креді агріль», здійснює моніторинг, координує діяльність цих установ, представляє їхні інтереси перед державними органами.

Кооперативний банк «Креді агріль» має активи понад 300 млрд дол. США. Це — найпотужніша банківська організація в Європі, що входить у десятку найбільших банків світу.

13.3. ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ КРЕДИТНИХ СПІЛОК ЯК ФОРМИ КООПЕРАТИВНОГО КРЕДИТУВАННЯ

У межах чинного законодавства в аграрному секторі України може розвиватися така форма кооперативного кредитування, як *кредитні спілки*. Особливістю їх є те, що вони можуть створюватися лише фізичними особами.

Кредитна спілка, створена головами та членами особистих підприємств і фермерських господарств як фізичними особами, є різновидом сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, головною метою якого є фінансовий та соціальний захист своїх членів шляхом залучення їхніх особистих заощаджень для взаємного кредитування на кооперативних засадах.

Нині нормативною базою для створення та діяльності кредитних спілок є «Тимчасове положення про кредитні спілки в Україні», затверджене Указом Президента № 377/93 від 20 вересня 1993 р. та Типовий статут кредитної спілки, погоджений з Правлінням Національного банку України 7 лютого 1994 р. У вересні 1999 р. Верховна Рада України прийняла у першому читанні Закон «Про кредитні спілки», який може істотно вплинути на подальший розвиток системи самозабезпечення сільського населення необхідними фінансовими послугами.

Кредитна спілка як форма фінансової самопомогі населення на кооперативних засадах діє на принципах демократичності та має неприбуткову кооперативну природу. Кредитні спілки не мають на меті отримання прибутку, а отже, не є платниками податків з прибутку. Кредитна спілка діє в інтересах своїх членів, які є одночасно власниками та користувачами послуг (клієнтами), і має на меті надання їм фінансових послуг на вигідніших умовах, ніж пропонуються на фінансовому ринку. В зв'язку з цим кредитні спілки, зазвичай, видають позики під нижчі відсотки, ніж інші суб'єкти фінансового ринку. Це стає можливим завдяки низьким операційним ви-

тратам кредитних спілок та особливостям фінансового механізму їх діяльності (рис. 2.14).

Внески членів кредитної спілки — це кошти, які на певних умовах передаються членами кредитній спілці у власність або користування для забезпечення її діяльності. Внески використовують на формування позикового та інших фондів кредитної спілки.

У кредитній спілці є три основних види внесків: вступні, пайового типу та ощадні депозитного типу. *Вступний внесок* сплачується одноразово під час вступу до кредитної спілки в розмірі, визначеному Статутом або правлінням кредитної спілки. В окремих випадках

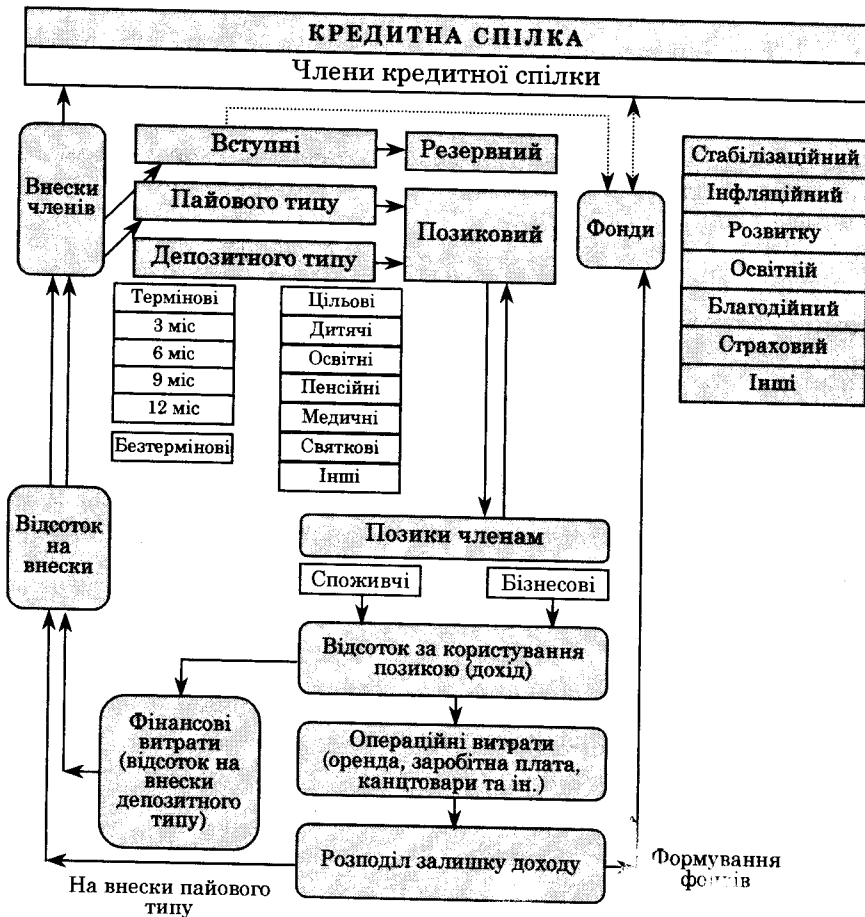

Рис. 2.14. Фінансовий механізм діяльності кредитних спілок України

за заявою члена він може сплачуватись частками до досягнення встановленої величини. Цей внесок є незворотним обов'язковим внеском члена до кредитної спілки. Він переходить у власність спілки і повністю або частково (у відсотках) спрямовується в резервний та інші фонди спілки. У разі виходу із спілки цей внесок не повертається. Відсотки на вступні внески не нараховуються.

Внески пайового типу є такими, що повертаються. Вони і поділяються на два види: обов'язкові та додаткові. Сплачування обов'язкового внеску пайового типу є умовою членства у кредитній спілці. Додаткові внески пайового типу — це внески, які сплачуються за бажанням члена і є кратними обов'язковому внеску пайового типу. Внески пайового типу входять до позикового фонду, з якого здійснюється надання позик членам кредитної спілки. Розмір обов'язкового внеску пайового типу (першого паю) визначається Статутом або рішенням правління спілки. Обов'язковий внесок пайового типу сплачується одноразово під час вступу до кредитної спілки або частками (щомісячні внески) до досягнення встановленої величини. Повернення обов'язкового внеску пайового типу здійснюється лише у разі виходу члена з кредитної спілки. Відсотки на внески пайового типу наперед не оголошуються, а нараховуються щомісяця, щоквартально чи в кінці року, виходячи з фактичних показників роботи кредитної спілки за відповідний період. Відсотки на внески пайового типу нараховуються, виходячи із суми чистого доходу, отриманого у відповідний період, суми внесків пайового типу і терміну, протягом якого вони знаходились у кредитній спілці.

Внески депозитного типу є ощадними необов'язковими внесками, що повертаються. Вони є власністю членів і передаються спілці в користування на певних умовах на визначений чи невизначений термін, як правило, під наперед визначений відсоток. Факт сплачування цих внесків до спілки фіксується в окремій угоді про внески та/або членській книжці. Внески депозитного типу спрямовуються у позиковий фонд кредитної спілки, з якого позики надаються членам, і поділяються на безтермінові, термінові та цільові. *Безтермінові внески депозитного типу* сплачуються членом з метою збереження, накопичення і повернення коштів за першою вимогою. На ці внески нараховується наперед встановлений правлінням відсоток. Ці внески аналогічні внескам «до запитання» Ощадбанку. На прийняття таких внесків окрема угода зазвичай не складається, а факт надходження та повернення грошей фіксується у членській книжці. *Термінові внески депозитного типу* сплачуються на визначений термін (3, 6, 9, 12 міс) під наперед визначений відсоток, який, як правило, є більшим, ніж відсоток на безтермінові внески. Термінові внески можуть бути різних видів та мати різні умови: нарахування відсотків може здійснюватись щомісячно чи щоквартально, відсотки

можуть бути простими чи складними, з можливістю довнесення коштів на відкритий терміновий рахунок чи без такої можливості тощо. Всі ці умови фіксуються в угоді про термінові внески депозитного типу, яка укладається між членом і кредитною спілкою.

Цільові внески депозитного типу — накопичувальні внески, які роблять члени на спеціально відкриті для певної цілі персональні рахунки. *Дитячий рахунок*, який відкривається батьками, що є членами спілки, на своїх дітей з метою накопичення коштів до досягнення повноліття. Кредитна спілка може встановлювати мінімальну суму початкового внеску для відкриття рахунку, розмір і періодичність додаткових накопичувальних внесків. Повернення внесків з такого рахунку здійснюється, як правило, з настанням повноліття дитини. *Медичний рахунок*, який відкривається з метою накопичення коштів на випадок хвороби. Кредитна спілка може встановлювати мінімальну суму початкового внеску для відкриття рахунку, розмір й періодичність додаткових накопичувальних внесків. З коштів рахунку за заявою члена у разі його хвороби може бути оплачено придбання ліків, послуг лікаря та ін. *Освітній рахунок*, який відкривається членом спілки або батьками, що є членами спілки, на своїх дітей з метою накопичення коштів на здобуття освіти. Кредитна спілка може встановлювати мінімальну суму початкового внеску для відкриття рахунку, розмір та періодичність додаткових накопичувальних внесків. *Пенсійний рахунок* (рахунок для самозабезпечення в старості), який відкривається членом спілки з метою накопичення коштів на старість. На внески на пенсійні рахунки нараховуються відсотки, як на довготермінові внески депозитного типу. Відсотки нараховуються 1 раз на рік та додаються до суми внеску. Повернення внесків здійснюється з настанням пенсійного віку шляхом періодичних виплат у розмірі, встановленому власником рахунку. *Святковий рахунок* може відкриватись для накопичення коштів на певні святкові події (одруження, день народження тощо). На всі відкриті цільові рахунки нараховуються відсотки за певно від терміну знаходження на них коштів.

Кошти, залучені кредитною спілкою від своїх членів у вигляді внесків, спрямовуються на надання позик її членам. Надання позик є основним видом діяльності кредитних спілок. Позики можуть надаватись на різні потреби і на різноманітних умовах (рис. 2.15). Окремі кредитні спілки України розробили механізми для кредитування дрібних фізичних осіб сільськогосподарських товаровиробників — фермерів та особистих підсобних господарств, знайшовши цікаві механізми надійного забезпечення повернення кредиту.

Відомо, що головною проблемою більшості сільськогосподарських товаровиробників є неможливість надання кредиторам достатніх гарантій повернення позичених коштів. Традиційно вважають, що

найнадійнішим видом забезпечення повернення кредиту є застава. Кредитори не ризикують вкладати свої кошти у сільськогосподарське виробництво, бо те майно, яке є у переважній більшості товаровиробників аграрного сектору, не має відповідної цінності з погляду кредиторів. Земля, як засвідчує досвід країн з розвинутою економікою, також не завжди викликає довіру кредиторів як високоліквідний товар, що і спонукає селян до організації кредитних кооперативів.

Світовий та історичний український досвід кооперативного кредитування села свідчать, що не менш надійним видом забезпечення кредиту може бути колова порука в разі надання кредиту під колективну солідарну майнову відповідальність багатьох людей, які добре знають один одного. На цій ідеї побудована райфайзенівська система кооперативного кредитування села, яка довела свою життєздатність та ефективність у багатьох країнах світу й у складних соціально-економічних і політичних умовах, про що йшлося вище.

Позитивний досвід використання класичних елементів кооперативного кредитування на основі колової запоруки має кредитна спілка «Каса взаємодопомоги» (м. Полтава), яка розробила систему мікрокредитування фермерів за так званою схемою *позикових кіл*. Суть цієї системи полягає в тому, що фермери, які є членами кредитної

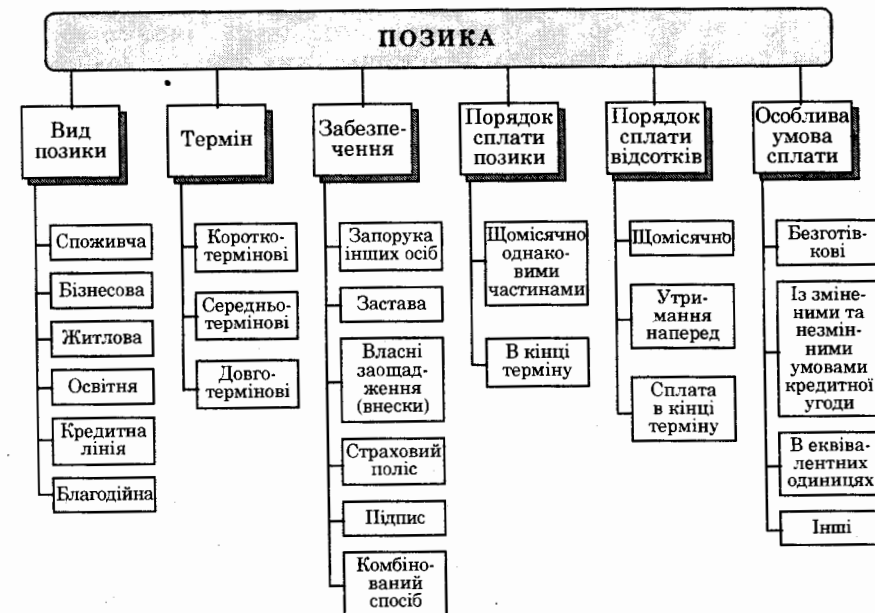

Рис. 2.15. Класифікація та умови позик, що надаються кредитним спілкам

спілки, формують «позикове коло», учасники якого добре знають один одного і готові нести солідарну майнову відповідальність перед кредитною спілкою за отримані позики кожним членом «кола». Так, об'єднані міцним зв'язком взаємної солідарної відповідальності голови селянських (фермерських господарств), не маючи сприйнятливо кредиторами майна, стають сильною, достатньо платоспроможною одиницею, яка може забезпечити гарантії повернення кредиту на кілька ступенів вищі, ніж система застави. Члени «позикового кола» несуть перед кредитною спілкою матеріальну, а перед своїми товаришами ще й моральну відповідальність за своєчасне виконання взятих на себе боргових зобов'язань. І якщо в одного або у кількох членів «позикового кола» виникне проблема з поверненням кредиту, решта членів будуть змушені виконати за них взяті зобов'язання. Колова порука в цьому разі має вагомое психологічне значення для кожного позичальника і спонукає його до виконання взятих на себе зобов'язань, тому що традиційні двосторонні відносини кредитор — позичальник в системі «позикового кола» замінюються на тристоронні: кредитор — група — позичальник. Таким чином, між кредитором і окремим позичальником постає група, яка, з одного боку, несе матеріальну відповідальність перед кредитором, з іншого — має моральні важелі впливу на позичальника.

Застосовуючи таку схему кредитування кредитна спілка розподіляє кредитний ризик на багатьох учасників «позикового кола», загальне майно яких набагато перевищує суму наданих кредитів. Відмова від застави дозволяє кредитній спілці здешевити та спростити процес оформлення кредиту.

Про ефективність наведеної вище системи кредитування сільськогосподарських товаровиробників свідчать такі данні. У 1999 р. кредитна спілка «Каса взаємодопомоги» за системою «позикових кіл» видала позики 38 фермерам на загальну суму понад 100 тис. грн. Фермери об'єдналися у шість «позикових кіл». У першому налічувалось 5 фермерів, які отримали кредит у сумі 17 640 грн. на закупівлю пально-мастильних матеріалів. Середній розмір кредиту на одного члена становив 3528 грн. Цієї на перший погляд незначної суми за існуючих на той час цін на пально-мастильні матеріали вистачило, щоб закупити 5,4–5,7 т пального на кожне фермерське господарство. За середнього розміру господарства 46 га і потреби в пальному 100–130 л/га кожен учасник «позикового кола» повністю забезпечив себе паливом для проведення польових робіт. При цьому отриманий учасниками «позикового кола» кредит дав їм можливість закупити партію пального за дешевшими (оптовими) цінами. Отримана в результаті цього економія дозволила перекрити частину відсотків за користування кредитом.

В інших аналогічних «позикових колах» для отримання кредиту на купівлю пально-мастильних матеріалів брало участь від 4 до 7 фермерів, а для купівлі зерноочисної машини виявило бажання об'єднатись 13 фермерів.

Відсотки сплачувались щомісячно без затримки, а позики було повернуто вчасно після збирання врожаю, як і передбачалось кредитною угодою.

Отже, кредитні спілки можуть відігравати важливу роль у кредитуванні селянських (фермерських) господарств та інших дрібних сільськогосподарських товаровиробників. Прийнятий 7 грудня 2000 р. новий Закон України «Про банки і банківську діяльність» уможливує заснування регіональних і центрального кооперативних банків.

Засновниками кооперативного банку можуть стати сільські кредитні спілки, їх об'єднання та сільськогосподарські підприємства — юридичні особи. У такий спосіб селяни мають змогу створити систему для самозабезпечення необхідними фінансовими послугами, а держава може взяти активну участь у цьому процесі і допомогти сільськогосподарським товаровиробникам створити власну кооперативну систему фінансової самопомоги.

Питання для самоконтролю

1. Які основні «райфайзенівські» організаційно-економічні принципи кредитної кооперації та як відбувався їх розвиток?
2. Як функціонує централізована система кооперативного кредиту?
3. У чому полягають відмінності децентралізованої системи кооперативного кредиту?
4. Перелічіть функції (послуги) кооперативних кредитних формувань.
5. Що складає законодавчо-нормативну базу створення і функціонування кредитних спілок?
6. Хто має право бути членом кооперативу і які внески він для цього робить?
7. Які принципи створення кредитної спілки?
8. Які види послуг надають кредитні спілки?
9. У чому особливості розподілу кредитного ризику в кредитних спілках?